

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΕΣ - ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ
(ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΟΒΙΔΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ**

ΕΥΘΥΜΙΑ ΚΟΛΙΑΔΗΜΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Δρ. ΒΑΙΟΣ ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ

**ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Δρ. ΒΑΙΟΣ ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ
Δρ. ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ
Δρ. ΡΟΥΜΠΙΝΗ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ**

ΑΘΗΝΑ 2021

Η Ευθυμία Κολιαδήμα βεβαιώνω ότι το έργο που εκπονήθηκε και παρουσιάζεται στην υποβαλλόμενη διπλωματική εργασία είναι αποκλειστικά ατομικό δικό μου. Όποιες πληροφορίες και υλικό που περιέχονται έχουν αντληθεί από άλλες πηγές, έχουν καταλλήλως αναφερθεί στην παρούσα διπλωματική εργασία. Επιπλέον τελώ εν γνώσει ότι σε περίπτωση διαπίστωσης ότι δεν συντρέχουν όσα βεβαιώνονται από μέρους μου, μου αφαιρείται ανά πάσα στιγμή αμέσως ο τίτλος.

Αφιερώνεται στους γονείς μου

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες σε όλους τους Καθηγητές του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών που με την άριστη διδασκαλία τους συνέβαλαν στη μεταλαμπάδευση της γνώσης στον τομέα των Ελληνορωμαϊκών - Ελληνοϊταλικών Σπουδών (Λογοτεχνία, Ιστορία & Πολιτισμός). Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Επιβλέποντα Καθηγητή μου κ. Βάιο Βαϊόπουλο, ο οποίος ανέλαβε την επίβλεψη της διπλωματικής μου εργασίας με εξαιρετικό ζήλο, καθώς και τα Μέλη της Τριμελούς Επιτροπής κ. Ανδρέα Μιχαλόπουλο και κα Ρουμπίνη Δημοπούλου που με την εξαιρετική επιστημονική τους καθοδήγηση συνέβαλαν καθοριστικά στην επιτυχή ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Στην ενθάρρυνσή τους, στη στοργή, με την οποία παρακολούθησαν την εξέλιξη αυτής της εργασίας και κυρίως την υποστήριξή τους στις δύσκολες στιγμές, οφείλεται η ολοκλήρωση της εργασίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίδες
Περιεχόμενα	5
Κατάλογος εικόνων	7
Εισαγωγή	8
Κεφάλαιο 1: Ρητορική	10
1.1 Η ρητορική στην αρχαιότητα	10
1.2 Τα είδη του ρητορικού λόγου	13
1.3 Τα στάδια σύνθεσης του ρητορικού λόγου	15
1.4 Τα μέρη του ρητορικού λόγου	16
1.5 Ρητορικοί τρόποι και σχήματα	19
1.5.1 Ρητορικοί τρόποι	19
1.5.2 Ρητορικά σχήματα	20
1.5.2.1 Σχήματα λέξεως	21
1.5.2.2 Σχήματα διανοίας	22
1.6 Η διδασκαλία της ρητορικής τέχνης	23
Κεφάλαιο 2: Οβίδιος	27
2.1 Βίος	27
2.2 Έργο	29
2.3 Οι Μεταμορφώσεις του Οβιδίου	37
Κεφάλαιο 3: Ρητορική, λογοτεχνία και ποίηση	42
3.1 Επισκόπηση της λογοτεχνίας των χρόνων του Αυγούστου	42
3.2 Η λογοτεχνία της Αυτοκρατορικής περιόδου	44
3.3 Η εκρητορίκευση της λατινικής λογοτεχνίας και ποίησης	46
3.4 Η μορφή του Οβιδίου στη λατινική λογοτεχνική παράδοση	49
3.5 Η ρητορικότητα του Οβιδίου	53

Κεφάλαιο 4: Η οβιδιανή ρητορική	57
4.1 Η ρητορική τέχνη στις <i>Μεταμορφώσεις</i> του Οβιδίου	57
4.2 <i>Μεταμορφώσεις</i> : «Η περί των όπλων του Αχιλλέως κρίσις»	59
4.3 <i>Μεταμορφώσεις</i> : Το επεισόδιο της Βυβλίδας και του Καύνου	76
4.3.1 Ο πρώτος μονόλογος	78
4.3.2 Το επιστολικό εγχείρημα	81
4.3.3 Ο δεύτερος μονόλογος	87
 5. Συμπεράσματα	90
 Βιβλιογραφικές αναφορές	95
 Διαδικτυακές πηγές	102
 Πηγές εικόνων	107

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

	Σελίδες
Εικ. 1 Οι <i>Μεταμορφώσεις</i> του Οβιδίου σε έκδοση του 1567	37
Εικ. 2 «Η περί των όπλων του Αχιλλέως κρίσις»	59
Εικ. 3 Το επεισόδιο της Βυβλίδας και του Κάννου	76

Εισαγωγή

Ο Λατίνος ποιητής των χρόνων του Αυγούστου, Πόπλιος Οβίδιος Νάσων (Publius Ovidius Naso), γνωστός ως Οβίδιος, γεννήθηκε στην πόλη Σούλμο της κεντρικής Ιταλίας το έτος 43 π.Χ. Το πλήθος των ποιημάτων του επιβεβαιώνει την εξαιρετική αφηγηματική του δεξιότητα και τη γονιμότητα του στοχασμού του. Το πνευματικό δημιούργημα που ανέδειξε το ποιητικό του ταλέντο και τον κατέστησε διάσημο είναι οι *Μεταμορφώσεις*. Χάρη στην ευρύτατη παιδεία του, τις μεγάλες λογοτεχνικές του ικανότητες και την επιδέξια χρησιμοποίηση όλων των ρητορικών μέσων που είχε διδαχθεί στα νεανικά του χρόνια στις ρητορικές σχολές, ο Οβίδιος, σε αυτό το έργο του, διαλέγει και αφηγείται, συνδυασμένους μεταξύ τους, όλους εκείνους τους μύθους της αρχαίας ελληνικής κυρίως και της ρωμαϊκής αρχαιότητας που περιέχουν κάποιο στοιχείο μεταμόρφωσης, δηλαδή μια υπερφυσική μεταβολή της μορφής προσώπων ή πραγμάτων σε άλλη μορφή με παράδοξο και πρωτότυπο τρόπο. Έτσι, λοιπόν, αρχίζει από την εποχή του χάους που μεταμορφώθηκε σε κόσμο και τελειώνει με την αποθέωση του Ιουλίου Καίσαρα και τη μεταμόρφωσή του σε άστρο. Ο ποιητής άριστος γνώστης της ρητορικής τέχνης και των αδύτων της ανθρώπινης ψυχής περιγράφει με μοναδική ικανότητα και αληθοφάνεια την εσωτερική ψυχική σύγκρουση διαφόρων προσώπων υπό την επήρεια ψυχοπαθολογικών καταστάσεων και σημαντικών γεγονότων. Η φυσικότητα και η απλότητα της αφήγησης, η πλοκή και η αλληλουχία των γεγονότων, η σαφήνεια της περιγραφής, η κομψότητα του ύφους, η παραστατικότητα και η ποικιλία των εικόνων, η ανεξάντλητη επινοητικότητα και οι σπαρταριστοί ρητορικοί διάλογοι καθιστούν τις *Μεταμορφώσεις* ένα αριστοτεχνικό έργο. Το μυθολογικό αυτό πανόραμα έμεινε αθάνατο στο πέρασμα των αιώνων, οιστρηλάτησε το ανήσυχο πνεύμα ποιητών, γλυπτών και ζωγράφων και γοήτευσε ιδιαίτερα τη δημιουργική φαντασία των καλλιτεχνών του Μεσαίωνα. Ο Οβίδιος ήταν ο πιο αγαπημένος Λατίνος ποιητής της Αναγέννησης με αισθητή παρουσία ακόμη και στην νεότερη εποχή¹.

Στην παρούσα εργασία θα εξεταστεί η ρητορική παιδεία του Οβιδίου στο πιο αντιπροσωπευτικό του έργο, τις *Μεταμορφώσεις*, και θα αποδειχθεί ότι αποτελεί καρπό της μακρόχρονης προσωπικής πορείας και ενασχόλησής του τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πρακτικό επίπεδο με τη διδακτική της τέχνης του λόγου, δηλαδή της ρητορικής τέχνης και της σημαντικότερης έκφάνσής της, της επιχειρηματολογίας. Αναλυτικότερα, στο *πρώτο κεφάλαιο* της

¹ Γρόλλιος Κ., "Οβίδιος Νάσων, Πόπλιος (Publius Ovidius Naso)", *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Τόμ. 7, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1990-1999, σελ. 416-417, Kenney E. J., *Οβίδιος*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 591, Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1715-1718.

εργασίας παρουσιάζονται η φύση της ρητορικής, τα είδη, τα στάδια σύνθεσης και τα μέρη του ρητορικού λόγου, οι ρητορικοί τρόποι και σχήματα και τέλος η διδασκαλία της ρητορικής τέχνης. Στο *δεύτερο κεφάλαιο* παρουσιάζεται ο βίος του Οβιδίου, το έργο του και γίνεται αναφορά στο έργο που ανέδειξε το ποιητικό του ταλέντο και τον κατέστησε διάσημο, τις *Μεταμορφώσεις*. Στο *τρίτο κεφάλαιο* αναλύεται η σύζευξη της ρητορικής με τη λογοτεχνία και την ποίηση, παρουσιάζεται η μορφή του Οβιδίου στη λατινική λογοτεχνική παράδοση και ανιχνεύονται στοιχεία ρητορικής στο έργο του. Στο *τέταρτο κεφάλαιο* εξετάζονται στοιχεία ρητορικής παιδείας στις *Μεταμορφώσεις* και αναδεικνύονται τα αναμφισβήτητα ρητορικά χαρίσματα και η ασυναγώνιστη επινοητική δύναμη του Οβιδίου, όπως παρουσιάζονται στο επεισόδιο του αγώνα λόγων μεταξύ του Οδυσσέα και του Αίαντα για την διεκδίκηση των όπλων του νεκρού Αχιλλέα και στο επεισόδιο του αιμομικτικού πάθους της Βυβλίδας για το δίδυμο αδελφό της, τον Κάυνο. Τέλος, στα *συμπεράσματα* πραγματοποιείται η συνολική αποτίμηση της εργασίας.

Κεφάλαιο 1: Ρητορική

1.1 Η ρητορική στην αρχαιότητα

« ... οὐ πάντεσσιν θεοὶ χαρίεντα διδοῦσιν ἀνδράσιν, οὔτε φυὴν οὔτ' ἄρ' φρένας οὔτ' ἀγορητύν».

(Σε όλους δεν χαρίζουν οι θεοὶ την ομορφιά, τη σύνεση, το λόγο)

(Οδύσσεια Θ, 167-168)

Ο όρος ρητορική προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη *ρήτορική* που σημαίνει την τέχνη του λόγου², δηλαδή τη μέθοδο και την τεχνική της σύνθεσης λόγων με σκοπό να πείσουν το κοινό. Εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα σε δύο συγγράμματα των απαρχών του 4^{ου} αιώνα π.Χ., δηλαδή στα κείμενα του Αλκιδάμαντα (περίπου το 390 π.Χ.) και του Γοργία (το 387-385 π.Χ.). Ο όρος *ρήτωρ*, που χρονολογείται από τον Όμηρο με τον τύπο *ρήτήρ*, χρησιμοποιείται τον 5^ο αιώνα π.Χ. με την έννοια του ρήτορα και η *ρήτορεία* (ευγλωττία) απαντάται περί το 390 π.Χ., στο *Κατὰ σοφιστῶν* του Ισοκράτη (21). Αυτοὶ οι όροι θα εξακολουθήσουν να ισχύουν καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας· η δε *ρήτορική* απαντάται στον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τους μεταγενέστερους³.

Συχνά ο όρος ρητορική συγχέεται με τον όρο ρητορεία. Ο όρος ρητορεία σημαίνει την ευγλωττία του ρήτορα, την έμφυτη ή επίκτητη ικανότητά του να διαμορφώνει τον προφορικό του λόγο με τρόπο πειστικό και ευχάριστο, ενώ, η ρητορική (ή ρητορική τέχνη) είναι η έντεχνη ρητορεία, η τέχνη του λόγου, που αναπτύχθηκε με σκοπό να διδάξει τους κανόνες και τις αρχές για να γίνει ο λόγος του ομιλητή πιο τεχνικός και κατάλληλος να πείσει και να τέρψει τους ακροατές. Τα πρώτα δείγματα ρητορείας εντοπίζονται στα ομηρικά έπη, όταν για παράδειγμα μιλά ο ρήτορας Νέστορας, «ο γλυκομίλητος αγορητής [...], που πιο γλυκά απ' το μέλι ανάβρυζαν τα λόγια του απ' το στόμα» (*Ιλιάδα* Α, 248-249) ή στους λόγους του Οδυσσέα, του Αίαντα και του Φοίνικα για να πειστεί ο Αχιλλέας να παραμερίσει τον θυμό του και να επιστρέψει στη μάχη (*Ιλιάδα* Ι, 222-605). Τα πρώτα δείγματα ρητορικής γνώσης και διδασκαλίας απαντώνται πάλι στην *Ιλιάδα*, όταν ο Αντήνορας περιγράφει τον τρόπο ομιλίας του Οδυσσέα και του Μενέλαου στην πρώτη πρεσβεία των Αχαιών στην Τροία (*Ιλιάδα* Γ, 212-224), και ακόμα όταν ο παιδαγωγός του Αχιλλέα, ο

² Pernot L., *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, Μτφρ. Ξανθίπη Τσελέντη, Επιμ. Βάλια Γ. Σερέτη, Εκδόσεις Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2005, σελ. 5.

³ Pernot L., *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, Μτφρ. Ξανθίπη Τσελέντη, Επιμ. Βάλια Γ. Σερέτη, Εκδόσεις Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2005, σελ. 46-49.

Φοίνικας, ισχυρίζεται, ως μέλος της πρεσβείας στο θυμωμένο ήρωα, πως είχε από τον Πηλέα εντολή να διδάξει τον νεαρό Αχιλλέα όχι μόνο να πολεμά, αλλά και να μιλά στη σύναξη (*Ιλιάδα* I, 443). Κατά την εποχή της σύνθεσης των ομηρικών επών (8^{ος} αιώνας π.Χ.), ο έντεχνος λόγος αποτελούσε σημαντικό παράγοντα στη ζωή των οργανωμένων πολιτειακά κοινοτήτων. Ο ιδανικός ηγέτης απαιτείτο να έχει την ικανότητα όχι μόνο να πράττει αλλά και να μιλάει με τέχνη. Σε καιρό ειρήνης άλλωστε, ο λόγος αποτελούσε το κύριο όργανο άσκησης της εξουσίας⁴.

Οι αρχαίοι πίστευαν ότι η ρητορική τέχνη είχε τις ρίζες της στη Σικελία, στις δημοκρατικές Συρακούσες, όπου η κατάλυση των τυραννίδων (πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.) και η επικράτηση των δημοκρατικών πολιτευμάτων ευνόησε την ανάπτυξη της δικανικής ρητορείας, καθώς οι πολίτες ήταν πια ελεύθεροι να διεκδικήσουν σε μια σειρά από δίκες τις περιουσίες που είχαν σφετερισθεί οι τύραννοι των πόλεων. Οι Συρακόσιοι Κόρακας και Τ(ε)ισίας είναι οι δημιουργοί και διδάσκαλοι της συστηματικής πλέον ρητορικής. Σ' αυτούς οφείλεται η διαίρεση του ρητορικού λόγου σε μέρη (*προοίμιο, διήγηση, αποδείξεις και επίλογος*) και η χρήση των *εϊκότων*, δηλαδή των πιθανών λογικών επιχειρημάτων, στην υποστήριξη των δικαστικών υποθέσεων. Στον πρώτο αυτό διδάσκαλο και τον μαθητή του Τ(ε)ισία αποδίδεται και ο ορισμός της ρητορικής τέχνης: «ρητορική ἐστὶ πειθοῦς δημιουργός». Η ρητορική ως οργανωμένη τέχνη είναι δημιούργημα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και σχετίζεται άμεσα με τη δημοκρατία όπως αυτή διαμορφώθηκε κυρίως στην Αθήνα και τις πόλεις της Σικελίας. Η συμμετοχή στα κοινά (Εκκλησία του Δήμου, Δικαστήρια) προϋπόθετε τη ρητορική δεινότητα των πολιτών. Σταδιακά η ρητορική αποτέλεσε αντικείμενο διδασκαλίας, κυρίως για όσους επεδίωκαν πολιτική καριέρα, και γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στους κύκλους των σοφιστών, οι οποίοι δίδασκαν τους μαθητές τους εκφωνώντας έντεχνους λόγους. Πρωταρχική σημασία είχε η εκφώνηση του λόγου και η ηθοποιία: άρθρωση, μέταλλο φωνής, στάση και χειρονομίες του ρήτορα. Κατά την Κλασική περίοδο, η διάδοση της χρήσης της γραφής έδωσε σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της ρητορικής τέχνης. Κυκλοφόρησαν τα πρώτα πρακτικά εγχειρίδια («τέχναι»), ενώ, η αττική διάλεκτος εξελίχθηκε παράλληλα με το είδος, σε γλώσσα της ρητορικής. Η ρητορική τέχνη έφτασε στη μέγιστη ακμή της τον 4^ο αιώνα π.Χ. Κατά την Ελληνιστική περίοδο, η εκφώνηση δημόσιων λόγων συνέχισε να αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της δημόσιας ζωής στις

⁴ Καρακάση Κ., Σπυριδοπούλου Μ., & Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και Θεωρία των Λογοτεχνικών Γενών και Ειδών: Παραδείγματα και Εφαρμογές*, Κάλλιπος - Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σελ. 54,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_001.html?prev=true#fn1,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/page_051.html,
<http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5981>

πόλεις. Οι ελληνιστικοί ηγέτες χρησιμοποιούσαν ρήτορες για την ανακοίνωση των αποφάσεών τους. Έτσι, λοιπόν, αναπτύχθηκε η επιδεικτική ρητορική. Δημόσιοι λόγοι εκφωνούνταν στις αποστολές πρεσβειών μεταξύ των ελληνιστικών κρατών και μεταξύ των ελληνικών πόλεων και της Ρώμης. Επιπροσθέτως, παρά τη διαφοροποίηση του τρόπου λειτουργίας των δικαστηρίων, οι λόγοι συνέχισαν να είναι απαραίτητοι για κάθε δικαστική πράξη⁵.

Η ρητορική, λοιπόν, ως τέχνη της πειθούς, έχει βαθιά τις ρίζες της στην προφορικότητα και αφορά, τουλάχιστον στην Αρχαιότητα, κυρίως την αγόρευση, δηλαδή τον προφορικό λόγο. Η ρητορική, που εξελίχθηκε από τους λεγόμενους σοφιστές και αργότερα από τους Ρωμαίους ρήτορες και ρητοροδιδασκάλους, «θεμελίωσε ένα σύστημα που περιλαμβάνει από την περιγραφή σχημάτων λόγου και λεκτικών μέσων, όπως η μεταφορά και η μετωνυμία, μέχρι την εύρεση και την επινόηση ενός θέματος· και από τη δομή της ομιλίας, τη διάταξη δηλαδή των επιχειρημάτων ως το ύφος των λεγομένων, τον τρόπο εκφοράς του λόγου αλλά ακόμα και την απομνημόνευσή του, που περιλαμβανόταν στη λεγόμενη μνημοτεχνική»⁶. Οι Ρωμαίοι διέκριναν τους ρητοροδιδασκάλους από τους ρήτορες, τους καθαρούς ομιλητές και συγκεκριμένα τους πρώτους (*dicendi magistri*) τους ονόμασαν *rhetores* [(*rhetor*, από το αρχαιοελληνικό *ρήτωρ*- πιθανόν διότι οι πρώτοι δάσκαλοι της ρητορικής στη Ρώμη ήταν Έλληνες (2^{ος} αιώνας π.Χ.)], ενώ, στους δεύτερους απέδωσαν το όνομα *oratores* (*orator* < λατ. ρ. *orare*: μιλώ, βάσει της αρχαίας του σημασίας). Άλλωστε απόδοση της ελληνικής φράσης *ρήτορική (τέχνη)* είναι η λατινική *ars rhetorica* και η συνώνυμη φράση *ars oratoria* θεωρείται ως προς τα συστατικά της αμιγώς λατινική⁷.

Σύμφωνα με τον Κικέρωνα η ρητορική αποβλέπει στο «εὖ λέγειν». Κατά τον Πλάτωνα η ρητορική είναι «πειθοῦς δημιουργός» (Γοργίας 453a2). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Περὶ Ρητορικῆς*): «Η ρητορική αποτελεί δύναμη που μπορεί να εξετάζει κάθε θέμα από όλες τις απόψεις και να προβάλλει εκείνη για την οποία συνηγορούν τα πειστικότερα επιχειρήματα»⁸. Επίσης, ο φιλόσοφος θεωρητικοποιεί τη ρητορική τοποθετώντας την ανάμεσα στη διαλεκτική, την επιστήμη

⁵ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

<http://asiaminor.ehw.gr/Forms/flLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5981>,

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/page_051.html,

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_010.html?prev=true

⁶ Καρακάση Κ., Σπυριδοπούλου Μ., & Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και Θεωρία των Λογοτεχνικών Γενών και Ειδών: Παραδείγματα και Εφαρμογές*, Κάλλιπος - Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σελ. 54.

⁷ https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_001.html?prev=true#fn1

⁸ Κρασσανάκης Α. Γ., *Ελληνική Λογοτεχνία και Ρητορική*, Εκδόσεις Αθηνά, Αθήνα 2016, σελ. 68-69.

του συλλογισμού, και στη γραμματική, την επιστήμη της γλώσσας, συστηματοποιώντας τις γνώσεις της εποχής του. Στη *Ρητορική* του όριζε το ρητορικό λόγο ως την τέχνη να «ανακαλύπτεις κάθε διαθέσιμο μέσο πειθούς σε οποιαδήποτε περίπτωση» και εστίαζε στη χρήση των κατάλληλων μέσων και τεχνικών από τον ρήτορα για να επηρεάσει τη διάνοια και τα συναισθήματα του κοινού προκειμένου να το πείσει να αποδεχτεί την άποψή του⁹. Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, όρισε τη ρητορική ως τέχνη της πειθούς, ταξινόμησε τους τρόπους πειθούς, δηλαδή την επίκληση στη λογική, στο συναίσθημα και στο ήθος του ομιλητή και ανέφερε ότι ο ρήτορας χρησιμοποιεί στο λόγο του τους ρητορικούς συλλογισμούς, τα *ένθυμματα* και τα *παραδείγματα*. Καθώς, όμως, τα περισσότερα *ένθυμματα* στηρίζονται σε ειδικούς *τόπους*, δηλαδή σε προκείμενες προτάσεις που προσιδιάζουν σε ένα συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο, ο φιλόσοφος καθόρισε τα είδη της ρητορικής για να μπορεί ο ρήτορας να χρησιμοποιεί τους κατάλληλους *τόπους*¹⁰. Συνεπώς, η ρητορική δεν ενδιαφέρεται να ανακαλύψει και να διδάξει τα αληθινά και τα δίκαια, αλλά, να εκθέσει τα *είκότα*, δηλαδή τα πιθανά, τα αληθοφανή, να τονίσει ή να προβάλει δια του λόγου κάποιο σπουδαίο θέμα, να το παρουσιάσει ως είναι πραγματικά και κάτι καλύτερα ή ως απαιτείται¹¹.

1.2 Τα είδη του ρητορικού λόγου

Η ρητορική καλλιεργήθηκε από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και τελειοποιήθηκε στην Αθήνα, όπου ασκήθηκε από το πολιτικό βήμα (Εκκλησία του Δήμου, Βουλή των Πεντακοσίων), στις εορτές, τις δημόσιες συγκεντρώσεις και τις αθρόες δίκες και παρείχε σε κάθε πολίτη τη δυνατότητα να πάρει το λόγο και ασφαλώς η πειστική αγόρευση εξασφάλιζε δόξα και δύναμη. Έτσι, λοιπόν, ο όρος *ρήτωρ*, αγορητής, αποτέλεσε γενικό όρο που δήλωνε την πολιτική ιδιότητα ενός άνδρα¹². Στο πλαίσιο της αθηναϊκής δημοκρατίας, τον φυσικό ιστορικό χώρο ανάπτυξης της αρχαίας ελληνικής ρητορείας και ρητορικής, δίνεται η δυνατότητα για τη σύνταξη και εκφώνηση συμβουλευτικών, δικανικών και επιδεικτικών λόγων. Τα αττικά λαϊκά δικαστήρια επανδρώνονταν κυρίως με απαίδευτους πολίτες που επιλέγονταν με κλήρο, για να εκτελέσουν καθήκοντα ενόρκων δικαστών. Η ρητορική ευχέρεια, λοιπόν, αποτελούσε πολύ ισχυρή δύναμη. Επίσης, οι τελετές προς

⁹ Abrams M. H., *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων: Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας*, Μτφρ. Γιάννα Δεληβοριά, Σοφία Χατζιωαννίδου, 7^η έκδ., Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007, σελ. 422.

¹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=54&m=1

¹¹ Κρασσανάκης Α. Γ., *Ελληνική Λογοτεχνία και Ρητορική*, Εκδόσεις Αθηνά, Αθήνα 2016, σελ. 69.

¹² Carey C., *Η Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα*, Μτφρ. Ελένη Η. Βολονάκη, Επιμ. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, σελ. 93-94.

τιμή των πεσόντων στη μάχη (*ταφαι*) αποτέλεσαν το έναυσμα για τη σύνθεση λαμπρών επικήδειων λόγων (*ἐπιταφίων λόγων*), οι οποίοι εκφωνούνταν από επιφανείς και προικισμένους πνευματικά πολίτες ύστερα από ανάθεση του τιμητικού αυτού καθήκοντος από την πόλη¹³.

Ο Αριστοτέλης διέκρινε πρώτος τρία είδη ρητορικού λόγου, το συμβουλευτικό (*genus deliberativum*), το δικανικό (*genus iudiciale*) και τον επιδεικτικό (*genus demonstrativum*), με βάση τις ακόλουθες διαπιστώσεις (*Ρητορική* 1.3.1358a36-b8): κάθε λόγος προϋποθέτει την ύπαρξη του ομιλητή, του θέματος της ομιλίας και του ακροατή· ο ομιλητής με το λόγο του επιδιώκει να πετύχει ένα συγκεκριμένο στόχο, που καθορίζει τη σχέση μεταξύ του αντικειμένου του λόγου και του ακροατηρίου. Έτσι, λοιπόν, ο ακροατής δεν μπορεί παρά να είναι είτε θεατής, είτε κριτής παρελθοντικών ή μελλοντικών γεγονότων. Στην περίπτωση που ο ακροατής είναι θεατής (*θεωρός*) και κριτής της ρητορικής δεινότητας του ομιλητή, ο λόγος είναι επιδεικτικός. Ο επιδεικτικός ρήτορας χρησιμοποιεί κατά κύριο λόγο τον ενεστώτα, διότι ο έπαινος ή ο ψόγος αναφέρονται σε σύγχρονα γεγονότα, δεν είναι όμως λίγοι και αυτοί που χρησιμοποιούν χρόνο παρελθοντικό για να υπενθυμίσουν γεγονότα που έχουν συμβεί ή χρόνο μέλλοντα για να προβλέψουν γεγονότα που πρόκειται να συμβούν. Ο λόγος είναι δικανικός, αν ο ακροατής καλείται να κρίνει γεγονότα που έχουν συμβεί στο παρελθόν και να αποφασίσει ως δικαστής. Τέλος, ο λόγος είναι συμβουλευτικός, στην περίπτωση που ο ακροατής καλείται να αποφασίσει για γεγονότα που πρόκειται να συμβούν ως μέλος μιας λαϊκής συνέλευσης που λαμβάνει αποφάσεις.

Πιο συγκεκριμένα:

α) Το συμβουλευτικό είδος: Περιλαμβάνει δημόσιες αγορεύσεις ή λόγους που εκφωνούνταν στην Εκκλησία του Δήμου ή σε άλλες, όχι απαραίτητα πάντα πολιτικές, συγκεντρώσεις. Κατά τον Αριστοτέλη οι λόγοι αυτοί ονομάζονται και *δημηγορίαι*. Ο συμβουλευτικός λόγος προτρέπει ή αποτρέπει, εξετάζει και αναλύει τὸ *συμφέρον* ή τὸ *βλαβερόν* για το σύνολο. Στην περίπτωση, λοιπόν, που ο λόγος προβάλλει μια επικείμενη ενέργεια ωφέλιμη για την κοινότητα αποτελεί προτροπή, ενώ, στην περίπτωση που είναι επιζήμια για την κοινότητα, αποτελεί αποτροπή. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι συμβουλευτικοί ρήτορες δημοσίευαν τους λόγους τους, με σκοπό να προβάλουν τις απόψεις τους και τη ρητορική τους δεινότητα.

β) Το δικανικό είδος: Περιλαμβάνει τους λόγους που εκφωνούνταν από τους διαδίκους στα δικαστήρια, είτε επρόκειτο για κατηγορίες είτε για απολογίες, και εξέταζαν το *δίκαιον* ή το *ἄδικον*,

¹³ [https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207)

με βάση το νόμο, για πράξεις που τελέστηκαν στο παρελθόν. Πρόκειται, δηλαδή, για την *κατηγορίαν*, που καταδεικνύει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης για την οποία κάποιος κατηγορείται και την *άπολογίαν*, που επιδιώκει να πείσει ότι η στάση ή η πράξη του κατηγορούμενου είναι δίκαιη. Στην αρχαία Αθήνα, σε περίπτωση που οι πολίτες που συμμετείχαν στη δίκη δεν είχαν πείρα ή αδυνατούσαν να κατανοήσουν τις οδηγίες ενός ρήτορα ή ενός εγχειριδίου ρητορικής, ανέθεταν σε κάποιον επαγγελματία λογογράφο τη συγγραφή του λόγου τους, τον οποίο στη συνέχεια αποστήθιζαν για να τον εκφωνήσουν οι ίδιοι στο δικαστήριο. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις ο λογογράφος, ως συνήγορος, εκφωνούσε ο ίδιος το λόγο, στη θέση του διαδίκου.

γ) Το επιδεικτικό είδος: Είναι οι λόγοι που απαγγέλλονταν σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις π.χ. σε εορτές, επιμνημόσυνες τελετές, υποδοχές κλπ., οι οποίοι επαινούν ή μέμφονται πράξεις και πρόσωπα, αναφέρονται στο παρόν, αλλά συχνά υπενθυμίζουν και το παρελθόν και προδιαγράφουν το μέλλον εξετάζοντας το καλό και το κακό. Οι επιδεικτικοί λόγοι που προβάλλουν το αξιότιμο και αξιέπαινο ονομάζονται *ἔπαινοι* (*ἐγκώμια*), ενώ, εκείνοι που πραγματεύονται με έμφαση το αξιόμιμτο ονομάζονται *ψόγοι*. Οι λόγοι αυτοί διακρίνονταν για την υψηλή τεχνική τους, χρησίμευαν ως διδακτικό υπόδειγμα και συχνά κυκλοφορούσαν σε γραπτή μορφή, προκειμένου να επιδείξουν την τέχνη του συγγραφέα τους και να διαδώσουν τις ιδέες του¹⁴.

1.3 Τα στάδια σύνθεσης του ρητορικού λόγου

Σύμφωνα με τους κανόνες της ρητορικής τέχνης, ο ρήτορας που αποβλέπει στην πειστική αποτελεσματικότητα του λόγου του θα πρέπει ν' αναλογιστεί το είδος του λόγου του (συμβουλευτικό, δικανικό ή επιδεικτικό είδος), να κατανοήσει το θέμα του (*intellectio*) και στη συνέχεια να προχωρήσει στη βαθύτερη επεξεργασία του, η οποία περιλαμβάνει τα ακόλουθα πέντε στάδια σχεδιασμού και εκφοράς του λόγου: *εὑρεσις* (*inventio*), δηλαδή τη σύλληψη των επιχειρημάτων, *τάξις* (*dispositio*), δηλαδή τη διάταξη των επιχειρημάτων με αποτελεσματικό τρόπο,

¹⁴ Καρακάση Κ., Σπυριδοπούλου Μ., & Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και Θεωρία των Λογοτεχνικών Γενών και Ειδών: Παραδείγματα και Εφαρμογές*, Κάλλιπος - Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σελ. 54,

<http://eranistis.net/wordpress/2018/05/27/%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%B7%CF%82-%CE%B7->

[%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7/](http://eranistis.net/wordpress/2018/05/27/%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%B7%CF%82-%CE%B7-%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7/),

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207)

λέξεις (*elocutio*), δηλαδή το ύφος, *μνήμη* (*memoria*), δηλαδή την απομνημόνευση, *ὑπόκρισις* (*actio / pronuntiatio*), δηλαδή την εκφώνηση (Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 3.3.1).

Αξίζει ν' αναφερθεί ότι ο λόγος του Ισοκράτη *Κατὰ τῶν Σοφιστῶν* 16 (περ. 390 π.Χ.) αποτελεί το παλαιότερο σωζόμενο κείμενο της κλασικής αρχαιότητας στο οποίο τα στάδια σύνθεσης του λόγου σχετίζονται με τις ακόλουθες τρεις περιοχές στις οποίες ο ρήτορας θα πρέπει να αποδείξει την ευχέρειά του: καταρχάς η εύρεση των ιδεών που συνθέτουν το περιεχόμενο του λόγου, στη συνέχεια η διάταξή τους και, ως τρίτο, η διατύπωσή τους. Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Ρητορική* θίγει τρία θέματα για τη σύνθεση του ρητορικού λόγου: τις πηγές και τη σύνθεση των *πίστεων* (των αποδείξεων), την *λέξιν* (το ύφος) και τέλος τη διάταξη των μερών του λόγου (3.1.1403b6-8)¹⁵.

1.4 Τα μέρη του ρητορικού λόγου

Τα κύρια μέρη του ρητορικού λόγου είναι το *προοίμιον*, η *διήγησις*, η *πίστις* (απόδειξη) και ο *ἐπίλογος*. Πιθανότατα η ρητορική σχολή του Ισοκράτη προσέδωσε για πρώτη φορά ιδιαίτερο βάρος στα θέματα δομής του λόγου και διάρθρωσης των τμημάτων. Επιπροσθέτως, ο Αριστοτέλης δεν παραλείπει να αναφερθεί σε αυτά (*Ρητορική* 3.13-19).

Αναλυτικότερα:

- Το *προοίμιον*, με το οποίο ο ρήτορας εισάγει στο θέμα και προσπαθεί να προκαλέσει το ενδιαφέρον και να εξασφαλίσει την εύνοια και την προσοχή των ακροατών. Μετά το *προοίμιον* συνήθως ακολουθεί η *πρόθεσις*, δηλαδή η σύντομη παρουσίαση του θέματος.
- Η *διήγησις*, όπου εκτίθενται τα σχετικά με το θέμα γεγονότα με συντομία, σαφήνεια και πειστικότητα. Ο ρήτορας φροντίζει η *διήγησις* να μη ζημιώσει το σκοπό της αγόρευσής του, και επομένως τονίζει τα ευνοϊκά στοιχεία, μειώνει τη σημασία όσων είναι ασύμφωνα και δεν παραλείπει να περιγράψει ασήμαντα περιστατικά, αν απ' αυτά ο ακροατής ενδέχεται να πεισθεί, όπως για παράδειγμα για τη χρηστότητα του ήθους του ή την κακοήθεια του αντιπάλου. Επιπροσθέτως, ο ρήτορας δύναται να αμφισβητήσει κάποια στοιχεία της

¹⁵ https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_057.html

υπόθεσης, να προσθέσει ή να αλλάξει άλλα, ενώ, δεν αποκλείεται, ανάλογα με το συμφέρον της πλευράς που εκπροσωπεί, κάποια στοιχεία ή πλευρές της υπόθεσης να αποσιωπηθούν.

Η **πίστις** (απόδειξη), δηλαδή τα πειστικά επιχειρήματα που αποδεικνύουν το δίκαιο της θέσης του ομιλητή. Ένα μέρος της *πίστεως* αφιερώνεται στην *κατασκευήν* (*probatio, confirmatio*), δηλαδή την πειστική προβολή της θέσης που υποστηρίζεται και ένα άλλο στην *άνασκευήν* (*refutatio*), δηλαδή την πειστική αμφισβήτηση των θέσεων του αντιπάλου και εν τέλει την άρνησή τους, με σκοπό ο ομιλητής να πετύχει το αποτέλεσμα που επιδιώκει κάθε φορά. Οι αποδείξεις διακρίνονται σε *έντεχνες* και *άτεχνες*, ως ακολούθως:

ο **Έντεχνες αποδείξεις**: Έντεχνες αποδείξεις είναι εκείνες που ο ίδιος ο ρήτορας επινοεί για να πείσει το κοινό για την αλήθεια των θέσεών του. Αυτές είναι:

α. Τα *ενθυμήματα*: Βραχυλογικοί συνήθως συλλογισμοί οι οποίοι, αναλόγως των προτάσεων, δηλαδή των δεδομένων στα οποία βασίζονται, δίνουν συνήθως πιθανά, αλλά και ασφαλή κάποτε συμπεράσματα, υπό την προϋπόθεση ότι τα περιστατικά στα οποία αναφέρονται είναι πράγματι ακριβή.

β. Τα *παραδείγματα*: Είναι ιστορικά (πραγματικά) ή πλαστά (παραβολές ή μύθοι). Βέβαια δεν αποτελούν παρά μόνο ενδείξεις και η αποδεικτική τους αξία βασίζεται στην ομοιότητα ή την αναλογία προς αυτό που ζητείται να αποδειχθεί.

γ. Οι *γνώμες*: Είναι αποφθέγματα για ζητήματα γενικού χαρακτήρα με αποδεικτικό κύρος, που δύναται να αξιοποιηθούν ως αφετηρία ή ως συμπέρασμα ενός συλλογισμού. Η αποδεικτική τους αξία εξαρτάται από το κύρος αυτού που τις έχει διατυπώσει ή από το βαθμό που αναγνωρίζονται γενικώς ως ορθές.

δ. Τα *ήθη*: Η πειστικότητα του ρήτορα εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την εντύπωση (θετική ή αρνητική) που θα προξενήσει στο ακροατήριο ο ίδιος ως προσωπικότητα. Ο ρήτορας, λοιπόν, επιδιώκει από τη μια τη διέγερση της συμπάθειας και της εύνοιας του ακροατηρίου προς τον ίδιο, προβάλλοντας με θετικό τρόπο το ήθος και την προσωπικότητα του και από την άλλη την πρόκληση στην ψυχή και το πνεύμα των ακροατών αρνητικών συναισθημάτων και κρίσεων για τον αντίπαλό του, επικρίνοντας το ήθος και την προσωπικότητα εκείνου. Συγχρόνως επιδιώκει να γίνει συμπαθής στους ακροατές επαινώντας για παράδειγμα τους προγόνους τους, κολακεύοντας αυτούς τους

ίδιους ή ακόμη δικαιολογώντας και αποδίδοντας τα λάθη και τις αδυναμίες τους στην κακή επίδραση ή την προδοτική δράση άλλων, των αντιπάλων του. Αυτή η ηθοποιία (ρήτορα, αντιπάλου, ακροατή) ασκούσε σημαντική επίδραση στο ακροατήριο και απαντάται σε όλα τα μέρη του ρητορικού λόγου.

ε. Τα *πάθη*: Ο ρήτορας μπορεί να προσδώσει στο λόγο του δύναμη πειθούς διεγείροντας στις ψυχές των ακροατών του συναισθήματα, συγκινήσεις και πάθη που τον συμφέρονουν ή να μεταγγίσει τα πάθη που κυριαρχούν στην ψυχή του, όπως οίκτο, ντροπή, φθόνο, φόβο, φιλία, μίσος κ.λπ. (παθοποιία).

ο *Άτεχνες αποδείξεις*: Πρόκειται για αντικειμενικά πειστήρια που δεν οφείλονται στην τεχνική δεξιότητα του ρήτορα και η αποτελεσματική αξιοποίησή τους στο πλαίσιο του λόγου προϋποθέτει επιμελή επεξεργασία και περίσκεψη. Σε αυτήν την κατηγορία αποδεικτικών μέσων ανήκουν οι όρκοι, οι νόμοι, τα αρχεία, οι μαρτυρίες, τα συμφωνητικά, οι συμβάσεις και τα συμβόλαια, οι καταθέσεις από ανακρίσεις, οι αποφάσεις διοικητικών οργάνων, οι προηγούμενες σχετικές δικαστικές αποφάσεις [το «δεδικασμένον» (*iudicatum*) και οι νομολογίες].

Ο *επίλογος*, που ανακεφαλαιώνει και ταυτόχρονα επιδιώκει την ευμένεια του ακροατή. Το τελευταίο αυτό τμήμα του λόγου πρέπει να είναι σύντομο και περιεκτικό. Αναλυτικότερα, με τον επίλογο συνήθως επιδιώκονται από τη μία η ανάμνηση, η οποία επιτυγχάνεται με μια συντομότητα ανακεφαλαίωση των δεδομένων και των βασικών θέσεων του λόγου του ομιλητή και από την άλλη η παθοποιία που καταλήγει σε προτροπή ή αποτροπή, δηλαδή την επιδοκιμασία του ακροατή για τη θέση που υποστηρίχθηκε και, αντίστροφα, την αποδοκιμασία του για τη θέση του αντιπάλου¹⁶.

¹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_059.html,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_060.html,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_064.html,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_065.html,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_066.html,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_067.html,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_068.html,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_076.html,
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_077.html,

1.5 Ρητορικοί τρόποι και σχήματα

Οι ρητορικοί τρόποι και σχήματα χαρακτηρίζουν γενικά ηθελημένες και λειτουργικές ως προς την επικοινωνία, κι επομένως σαφείς, κατανοητές και γενικώς αποδεκτές αποκλίσεις από τη συμβατική γλώσσα, που συμβάλλουν στον κόσμο του λόγου, την καλλιέργεια, αναδεικνύουν την ευστροφία του ομιλητή και κινούν την προσοχή και το ενδιαφέρον του ακροατηρίου, διεγείροντας σε αυτό πάθη (σχετικά παραδείγματα αναφέρει ο Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 1.5.52, 9.3.6). Ο πρώτος κατάλογος μέσων καλλωπισμού του λόγου που έχουμε από την αρχαιότητα προέρχεται από τον συγγραφέα του ανώνυμου έργου *Rhetorica ad Herennium* (*Ρητορική προς Ερέννιον*, 4.13.18 κ.εξ., περ. 85 π.Χ.), όπου γίνεται μια εξονυχιστική πραγμάτευση του κόσμου των ιδεών (*exornationes sententiarum*) και των λέξεων (*exornationes verborum*).

Οι μορφές και η χρήση των ρητορικών τρόπων και σχημάτων σχετίζονται με τη ρητορική και τη γραμματική. Η διάκριση μεταξύ τρόπων και σχημάτων αποτέλεσε αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ των αρχαίων γραμματικών και ρητοροδιδασκάλων. Στο πλαίσιο αυτό εγείρεται το θέμα αν μια γλωσσική διατύπωση ανήκει στους τρόπους ή στα σχήματα (Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 9.1.7). Αν και στα έργα ορισμένων αρχαίων θεωρητικών οι τρόποι εντάσσονται στα σχήματα, οι περισσότεροι προσπαθούν να διακρίνουν με ακρίβεια μεταξύ τρόπων και σχημάτων¹⁷.

1.5.1 Ρητορικοί τρόποι

Ο ρητορικός τρόπος (< αρχ. ελλ. ρ. τρέπω: στρέφω, γυρίζω, μεταβάλλω) αποτελεί μια μορφή ακυριολεξίας (*improprietas*), μιας και στη θέση μιας λέξης που θα χρησιμοποιούνταν με την κυριολεκτική της σημασία, εμφανίζεται μια άλλη (αλλάζουν, τροποποιούνται, (μετα)τρέπονται οι λέξεις: *immutatio* / *-iones verborum*, βλ. Κικέρωνα, *Brutus* 17.69, *Partitiones oratoriae* 6.19). Εδώ αξίζει ν' αναφερθεί ότι η σημασία της λέξης που λειτουργεί ως υποκατάστατο υφίσταται μια μικρή και ελαφριά τροποποίηση, η οποία θα πρέπει να είναι κατανοητή και πειστική, για την επιτυχή ένταξή της μέσα στα νέα συμφραζόμενα (Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 8.6.1, 9.1.4). Εκτός από την τροπική χρήση μιας λέξης απαντάται και η χρήση ενός συνόλου λέξεων που συνθέτουν όλες

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_079.html,

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_081.html,

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_082.html

¹⁷ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_088.html

μαζί μια εικόνα και έχουν (ως σύνολο) τροπική σημασία. Στόχος των ρητορικών τρόπων είναι γενικά ο στολισμός του λόγου, με απώτερο σκοπό την πρόκληση του ενδιαφέροντος και της συγκίνησης του ακροατή.

Η χρήση του τρόπου κρίνεται αναγκαία στην περίπτωση που δεν υπάρχει άλλη κατάλληλη λέξη, για να δηλώσει το πρόσωπο, το πράγμα ή την έννοια για την οποία γίνεται λόγος, και δικαιολογείται στο πλαίσιο του ρητορικού καλλωπισμού του λόγου. Αυτή η αντικατάσταση εκτιμάται και αξιολογείται βάσει της σαφήνειας και των κριτηρίων του πρέποντος, της γλωσσικής καθαρότητας και ορθότητας. Άλλωστε η εν ευρεία έννοια «μεταφορική» χρήση των λέξεων κινείται μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια, δηλαδή για παράδειγμα, κατονομάζεται, το είδος αντί του γένους ή αντίθετα το γένος αντί του είδους (Συνεκδοχή). Οι βασικότεροι ρητορικοί τρόποι είναι οι εξής:

- α. Μεταφορά (*translatio*)
- β. Μετωνυμία (*denominatio*)
- γ. Συνεκδοχή (*comprehensio, intellectio*)
- δ. Αντονομασία (*pronominatio*)
- ε. Περίφραση (*circumitio*)
- στ. Λιτότης (*litotes, exadversio*)
- ζ. Ευφημισμός
- η. Έμφασις (*emphasis*)
- θ. Υπερβολή (*superlatio*)
- ι. Ειρωνεία (*ironia, simulation / dissimulatio, irrisio, illusio*)¹⁸.

1.5.2 Ρητορικά σχήματα

Ο όρος σχήματα [*<απαρ. σχεῖν (β' αόρ. του ρ. ἔχω)>*], που σημαίνει γενικά «μορφές» («όψεις», «στάσεις», «διαγράμματα»), χρησιμοποιείται στην αρχαιότητα από γραμματικούς και ρητοροδιδασκάλους. Βασική λειτουργία των σχημάτων είναι ο καλλωπισμός του λόγου. Τα όρια μεταξύ των τρόπων και των σχημάτων είναι ασαφή και ρευστά. Ωστόσο, τόσο ο Κικέρωνας (106-43 π.Χ., *Brutus* 17.69) όσο και ο Φιλόδημος (έλληνας λόγιος και επικούρειος φιλόσοφος που ζει και δρα στη Ρώμη και στο *Herculaneum*, το Ηράκλειον της Ιταλίας, περ. 110->40

¹⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_089.html

π.Χ., Ρητορική 1.164-165 *Sudhaus*) γνωρίζουν τη διάκριση. Ως βασικό κριτήριό της αναγνωρίζεται γενικά ο αριθμός των λέξεων: ο τρόπος περιλαμβάνει μόνο μια λέξη, το σχήμα τουλάχιστον δύο. Κατά τον Κικέρωνα (*De Oratore* 3.201) τα σχήματα είναι σχεδόν απειράριθμα. Ο Κοϊντιλιανός μάλιστα ισχυρίζεται πως όλα όσα λένε οι σύγχρονοί του αποτελούν ρητορικά σχήματα (*Institutio oratoria* 9.3.1).

Η λειτουργία των σχημάτων λέξεως έγκειται στην επιλογή των λέξεων και στη θέση τους μέσα στη φράση, ενώ εκείνη των σχημάτων διανοίας στην ιδιαίτερη σημασία τους. Αν λοιπόν σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση αλλάξει κανείς τις λέξεις ή τη διάταξή τους, το σχήμα παραμένει, εφόσον παραμένει αναλλοίωτο το νόημα και η σημασία της φράσης. Ωστόσο, τα όρια μεταξύ των δύο κατηγοριών σχημάτων δεν είναι πάντα σαφή και ευκρινή¹⁹.

1.5.2.1 Σχήματα λέξεως

Τα σχήματα λέξεως προκύπτουν από εν ευρεία έννοια αλλαγές στο ύφος, στην αναμενόμενη, «κανονική» διατύπωση του κειμένου. Επομένως, η ακμή της λειτουργίας του σχήματος λέξεως έγκειται στη μορφή της έκφρασης. Οι αλλαγές αυτές εμπίπτουν στις ακόλουθες κατηγορίες: προσθήκη (*adiectio*), αφαίρεση (*detractio*), μετατροπή στην κανονική διάταξη των όρων (*transmutatio*) (Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 9.3.27). Έτσι μια μεγάλη κατηγορία σχημάτων λέξεως προκύπτει γενικά μέσω της προσθήκης (*adiectio*), που κάποτε παίρνει τη μορφή της επανάληψης λέξεων ή στοιχείων τους: παρήχηση, συνήχηση, αναδίπλωση, κλίμαξ, αναφορά, έπιφορά, παρονομασία, πολύπτωτον, έτυμολογικόν σχήμα (*figura etymologica*, ετυμολογικό παιχνίδι), έν δια δυοϊν, όμοιοτέλεuton, όμοιοκάταρκτον, πολυσύνδετον, όνοματοποιία. Μία άλλη κατηγορία προϋποθέτει την αφαίρεση ενός γλωσσικού στοιχείου που κανονικά θα έπρεπε να ενταχθεί στη διατύπωση (έλλειψις, ζευγμα, ασύνδετον), ενώ η τελευταία κατηγορία σχετίζεται με την αλλαγή στην κανονική και αναμενόμενη διάταξη των όρων ή, γενικότερα, με τη διάταξη των όρων: αναδίπλωση, κλίμαξ, αναφορά, έπιφορά, υπερβατόν, αναστροφή, ισόκωλον, πάρισον, ύπαλλαγή (έναλλαγή), ύστερον πρότερον, πολυσύνδετον, ασύνδετον, χιαστόν, παραλληλισμός. Τα σημαντικότερα σχήματα λέξεως είναι τα ακόλουθα:

α. Αναδίπλωση (*reduplicatio*)

β. Κλίμαξ (*gradatio*)

¹⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_090.html

- γ. Παρονομασία (*annominatio*)
- δ. Ἐν διὰ δυοῖν
- ε. Ζεύγμα (*zeugma, nexus*)
- στ. Υπερβατόν (*hyperbaton*)
- ζ. Εναλλαγή (υπαλλαγή)
- η. Ὑστερον πρότερον
- θ. Ανακόλουθον²⁰.

1.5.2.2 Σχήματα διανοίας

Σε αντίθεση με τα σχήματα λέξεως, όπου δεν μπορεί κανείς να ανατρέψει τη διάταξη των λέξεων ή/και να τις τροποποιήσει χωρίς να καταστρέψει το σχήμα, τα σχήματα διανοίας δεν ταυτίζονται με μια συγκεκριμένη γλωσσική διατύπωση, κι επομένως το σχήμα παραμένει, ακόμη κι αν οι λέξεις μετακινηθούν ή αντικατασταθούν από άλλες.

Η ακμή της λειτουργίας του σχήματος έγκειται στη συγκεκριμένη περίπτωση στη σημασία και το περιεχόμενο της έκφρασης. Στη συνέχεια παρατίθενται μερικά από τα σχήματα διανοίας:

- α. Δέησις (*obsecratio*): Ο ομιλητής επικαλείται υπερφυσικά στοιχεία και πρόσωπα ζητώντας τη μαρτυρία ή τη συνδρομή τους.
- β. Παρηγσία (*licentia*): Ο ρήτορας στρέφεται (χωρίς ενδοιασμό ή με κάποια επιφύλαξη) προς το κοινό και του ζητάει να αποδεχτεί μια δυσάρεστη αλήθεια, ελπίζοντας ότι με την ειλικρινή του αυτή στάση τελικά θα κερδίσει την εύνοια και τη συμπάθεια των ακροατών.
- γ. Αποστροφή (*apostrophe*): Ο ρήτορας σε στιγμή έξαρσης του πάθους του, που ζητά να μεταδώσει στο κοινό του, δύναται να στραφεί προς ένα πρόσωπο που το φαντάζεται σα να 'ταν παρόν, προς τον αντίπαλό του ή ακόμη και προς ένα πράγμα που του δίνει χαρακτηριστικά προσώπου (προς την πατρίδα, τους νόμους, τα τραύματα στο σώμα κ.λπ.) αγνοώντας πρόσκαιρα το πραγματικό ακροατήριό του.
- δ. Ρητορική ερώτηση (*interrogatio*): Μια θέση παρουσιάζεται με τη μορφή ερώτησης, στην οποία δεν αναμένεται απάντηση, διότι η απάντηση θεωρείται αυτονόητη από την πλευρά του ομιλητή. Η διατύπωση εκφράζει ένταση, πάθος και αποβλέπει στην αποθάρρυνση του

²⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_091.html

αντιπάλου, ενώ, όταν η ερώτηση απευθύνεται στο κοινό, προκαλεί το ενδιαφέρον και την προσοχή του και προβάλλει το δίκαιο της θέσης του ομιλητή.

- ε. Οξύμωρον: Η σύνδεση αντίθετων και αλληλοαποκλειόμενων εννοιών, που εντυπωσιάζει με την παραδοξότητα και με την ευστοχία της.
- στ. Αποσιώπησις (*reticentia*): Μια φράση διακόπτεται και μένει ημιτελής προκειμένου η συνέχειά της να εννοηθεί από το κοινό. Η διακοπή της ομαλής ροής του λόγου δηλώνει πάθος, ένταση, ανησυχία ή γίνεται χάριν της μετάβασης σε ένα άλλο θέμα ή της παράλειψης στοιχείων με σκοπό να προκαλέσουν το κοινό αίσθημα αιδούς ή αρνητικά συναισθήματα στο ακροατήριο.
- ζ. Αντίθεση (*contrarium, oppositio*): Η αντίθεση με τη μορφή της άρσης-θέσης (προηγείται η αποφατική έννοια, ακολουθεί η καταφατική) ή της συμπλεκτικής αναίρεσης προβάλλει εμφιατικά και με μεγαλύτερη σαφήνεια τις θέσεις του ομιλητή.
- η. Πλεονασμός: Χρήση επιπλέον λέξεων ή φράσεων για την εμφιατική απόδοση ενός νοήματος, αν και θεωρούνται κατά βάσιν περιττές²¹.

1.6 Η διδασκαλία της ρητορικής τέχνης

Τον 5^ο αιώνα π.Χ., η διδασκαλία της ρητορικής τέχνης βασιζόταν από τη μια σε σύντομα, πιθανότατα, τεχνικά εγχειρίδια κανονιστικού περιεχομένου, που παρείχαν κατευθύνσεις για τα συμβατικά μέρη του λόγου κι από την άλλη στην απομνημόνευση πρότυπων ομιλιών σε θέματα της μυθολογίας και της ποίησης, της ηθικής και της πολιτικής, που συνέτασσαν οι δάσκαλοι της ρητορικής, οι σοφιστές. Η μαθητεία διαρκούσε τρία ή και τέσσερα χρόνια και απαιτούσε μεγάλο προσωπικό μόχθο. Κατά την Ελληνιστική περίοδο, η ελληνόφωνη διδασκαλία της ρητορικής έγινε περισσότερο συστηματική και αποτέλεσε έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους της ανώτατης εκπαίδευσης. Η διδασκαλία της ρητορικής άρχιζε από την ηλικία των δώδεκα έως δεκατεσσάρων ετών περίπου και συνέχιζε να αποτελεί ανδρικό προνόμιο. Οι μαθητές εξασκούσαν στη μελέτη κλασικών κειμένων και στις ρητορικές τεχνικές που σχετίζονταν με την ανάπτυξη επιχειρημάτων και τη συγγραφή λόγων. Επιπροσθέτως, οι ρητοροδιδάσκαλοι (σοφιστές ή ρήτορες) δίδασκαν στους μαθητές, που αποτελούσαν τη λεγόμενη φατρία, το χορό, την αγέλη, το θίασο, τη θεωρία και τις τεχνικές της ρητορικής χρησιμοποιώντας εγχειρίδια ή τις δικές τους σημειώσεις.

²¹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_092.html

Αν και οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που ευνόησαν την ανάπτυξη της ρητορικής κατά την Κλασική περίοδο εξέλιπαν, η εκφώνηση δημόσιων λόγων αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της δημόσιας ζωής στις πόλεις. Την εποχή αυτή αναπτύχθηκε η επιδεικτική ρητορική, καθώς οι ελληνιστικοί ηγέτες χρησιμοποιούσαν ρήτορες για την ανακοίνωση των αποφάσεών τους. Είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι δημόσιοι λόγοι εκφωνούνταν κατά τις αποστολές πρεσβειών μεταξύ των ελληνιστικών κρατών, καθώς και μεταξύ των ελληνικών πόλεων και της Ρώμης. Τα νέα αυτά δεδομένα συνέβαλαν στην ανάπτυξη της ρητορικής στη Μικρά Ασία, μιας και εκεί αρκετές ελληνικές πόλεις διατήρησαν τον έλεγχο των υποθέσεών τους, που συζητούνταν σε τοπικές συνελεύσεις ή τοπικά συμβούλια. Επιπροσθέτως, παρά το γεγονός ότι ο τρόπος λειτουργίας των δικαστηρίων διαφοροποιήθηκε, οι λόγοι θεωρούνταν απαραίτητοι για κάθε δικανική πράξη²².

Αν και η Ρώμη διέθετε μιαν αυθύπαρκτη παράδοση του προφορικού λόγου, η ελληνική ρητορική θεωρία και η πρακτική των ελλήνων ρητόρων ήδη πολύ νωρίς αποτέλεσαν σημαντικό πρότυπο. Το χρονικό σημείο της αποδοχής ελληνικών επιδράσεων προσδιορίζεται κατά διαφορετικούς τρόπους στις επιμέρους περιπτώσεις: κάποιοι αναφέρονται στην επίδραση της ελληνικής ρητορικής θεωρίας ήδη στον Κάτωνα τον Πρεσβύτερο. Η επιρροή της ελληνιστικής ρητορικής προηγείται σε σχέση προς την επίδραση της αττικής τέχνης του λόγου τον κλασικό Δημοσθένη μπορεί να τον συναγωνισθεί πρώτος ο Κικέρων και τον Όμηρο πρώτος ο Βιργίλιος²³. Η ρητορική εκπαίδευση των Ρωμαίων είχε τις ρίζες της στην ελληνική ρητορική παράδοση και αποτελούσε για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα προνόμιο των λίγων που μπορούσαν να μάθουν την ελληνική γλώσσα. Εξειδικευμένοι δάσκαλοι (*rhetor* ή *orator*) αναλάμβαναν τη ρητορική εκπαίδευση των νεαρών Ρωμαίων, ενώ, εκείνοι που επέλεγαν να ακολουθήσουν πολιτική καριέρα ή να κάνουν καριέρα ως νομομαθείς μαθήτευαν σε επιφανείς συμπατριώτες τους παρακολουθώντας τις αγορεύσεις τους στις δημόσιες δίκες ή την παροχή των νομικών τους συμβουλών στο Φόρουμ (*Forum Romanum*). Το 93 π.Χ., ο L. Plotius Gallus ίδρυσε την πρώτη ρητορική σχολή στη Ρώμη, όπου η διδασκαλία της ρητορικής τέχνης γινόταν στα λατινικά. Όμως, οι τιμητές της επόμενης χρονιάς αποφάσισαν με διάταγμά τους να κλείσουν τη σχολή με την αιτιολογία ότι το πρόγραμμά της δεν συνάδει προς τη ρωμαϊκή παράδοση, αμβλύνει το πνεύμα και διαφθείρει τα χρηστά ήθη των νεαρών Ρωμαίων, διότι τους διδάσκει την αναισχυντία και το θράσος (Κικέρων, *De*

²² Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html,
<http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5981>

²³ Albrecht M. V., *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας: από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η Σημασία της για τα Νεότερα Χρόνια*, Μτφρ. - Επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Τόμ. 1, 6^η έκδ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σελ. 551-552.

oratore 3.93-95). Παρ' όλα αυτά βαθμιαία τα λατινικά εισάγονται στο μάθημα της ρητορικής, στο πλαίσιο του οποίου διαβάζονται έργα του Βιργιλίου, του Κικέρωνα και άλλων (τέλος του 1^{ου} αιώνα π.Χ.).

Το αργότερο από το 100 π.Χ., πιθανόν κιόλας από την εποχή της Σχολής του Ισοκράτη (390 π.Χ. και μετά), η εκπαίδευση των ρητόρων περιλαμβάνει τα *προγυμνάσματα*, δηλαδή, ασκήσεις σύνθεσης προφορικού και γραπτού λόγου διαφόρων τύπων, όπως *μῦθος*, *διήγημα*, *χρεία*, *γνώμη*, *ἀνασκευή*, *κατασκευή*, *(κοινός) τόπος*, *ἐγκώμιον*, *ψόγος*, *σύγκρισις*, *προσωποποιία* (*ἡθολογία*, *ἡθοποιία*), *ἔκφρασις*, *θέσις*, *νόμος* (*νόμου εἰσφορά*). Τα *προγυμνάσματα* παρείχαν τεχνικές παρουσίασης και επιχειρηματολογίας, εύπλαστες φόρμες για τη δόμηση συνθέσεων και έτοιμες αφηγήσεις, πορτρέτα, αξίες και ιδέες για χρήση από τους επίδοξους ρήτορες. Οι Ρωμαίοι ακολούθησαν τα ελληνικά πρότυπα. Ο Κοϊντιλιανός αναφέρεται στα *προγυμνάσματα* και μάλιστα συνδέει κάποια από αυτά με τη μαθητεία στον γραμματικό και όχι στο ρητοροδιδάσκαλο (*Institutio oratoria* 1.9.3). Στα τέλη περίπου του 4^{ου} αιώνα π.Χ., την εποχή του Δημήτριου του Φαληρέα κατά την οποία η έλλειψη της πολιτικής ελευθερίας είχε σοβαρές συνέπειες για την αξία και τη σημασία της ρητορικής (Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 2.4.41), στις ρητορικές σχολές καλλιεργείται η *μελέτη* (*declamatio*). Ο όρος σημαίνει άσκηση και αντιστοιχεί στον ελληνικό όρο *ἀναφώνησις* ή *φωνασκία* ή *ἐπίδειξις* (επιδεικτική ρητορεία). Η *μελέτη* (*declamatio*) σχετίζεται με την ανάπτυξη ενός πρακτικού θέματος με τη μορφή καταρχήν του δικανικού ή συμβουλευτικού λόγου και αποτελεί άσκηση προφορικής ομιλίας, η οποία βασιζόταν σε μια έστω πρόχειρη γραπτή σύνθεση. Η σύνθεση των *declamationes* είχε εκπαιδευτικό και επιδεικτικό χαρακτήρα και οι μαθητές τούς αποστήθιζαν και τούς απήγγειλαν ενώπιον ακροατηρίου, δηλαδή, ενώπιον του δασκάλου, των συμμαθητών και κάποτε ενώπιον γονιών και φίλων. Τα θέματά τους αναφέρονται σε πειρατές, τυράννους, απαγωγείς και απόκληρους νέους. Αξίζει ν' αναφερθεί ότι οι δημόσιες αγορεύσεις είχαν θεσπιστεί κιόλας από την εποχή του Αυγούστου από τον Ασίνιο Πολλίωνα και μάλιστα στα χρόνια που ακολούθησαν κυριάρχησαν στη φιλολογική ζωή της Ρώμης, όπως ακριβώς ίσχυε και στις ελληνικές πόλεις της Ανατολής.

Η ελληνόφωνη ρητορική εκπαίδευση προσανατολίστηκε στους πλαστούς παραινετικούς λόγους με ιστορικό και μυθολογικό περιεχόμενο. Έτσι, λοιπόν, οι μαθητές εξασκούσαν στον πρεσβευτικό λόγο, συνθέτοντας για παράδειγμα, τους λόγους των απεσταλμένων του Αγαμέμνονα στον Αχιλλέα (*Ιλιάδα* Λ) ή εξασκούσαν στην πολιτική αγόρευση με την εκφώνηση του λόγου ενός προσώπου, π.χ. του Σόλωνα, για να ζητήσουν την αναβίωση των νόμων του. Τον 1^ο αιώνα π.Χ. και κυρίως κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους θεσπίζονται διαγωνισμοί επιδεικτικών λόγων (τα *Ίσθμια*, τα *Παναθήναια*, τα *Πύθια*), όπως για παράδειγμα του εγκωμίου σε στίχους ή σε πεζό λόγο.

Στην Αθήνα μάλιστα τελούνται εφηβικοί διαγωνισμοί. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους και μέχρι το τέλος της αρχαιότητας, απαιτούνται πολυετείς σπουδές, που κάποτε ξεπερνούν την πενταετία, για την αρτιότερη εμπέδωση της γνώσης και τη γνωριμία με αυτό το πολυσχιδές σύστημα εκπαίδευσης²⁴.

²⁴ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html,

<http://asiaminor.ehw.gr/Forms/flLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5981>

Κεφάλαιο 2: Οβίδιος

2.1 Βίος

Ο Οβίδιος (Publius Ovidius Naso, 43 π.Χ. - 17 ή 18 μ.Χ.), Λατίνος ποιητής των χρόνων του Αυγούστου και ένας από τους μεγαλύτερους της χρυσής εποχής της Ρώμης, γεννήθηκε στο Σούλμο²⁵, το 43 π.Χ., ένα χρόνο μετά το θάνατο του Ιουλίου Καίσαρα. Είναι ο μόνος μεγάλος ποιητής της εποχής του που η ενηλικίωσή του συνέπεσε με την εγκαθίδρυση του ρωμαϊκού *imperiū* από τον Οκταβιανό κι επομένως δε γνώρισε τη λαίλαπα των διαδοχικών εμφυλίων συγκρούσεων που σηματοδότησαν το τέλος της ρωμαϊκής *Respublica* και έφεραν το ρωμαϊκό κράτος στα πρόθυρα της καταστροφής. Καταγόταν από εύπορη οικογένεια της μεσαίας τάξης των *ιππέων* (*equites*) κι όπως συνέβαινε με όλους τους νέους που ανήκαν στην ελίτ της ρωμαϊκής κοινωνίας, ο Οβίδιος και ο μεγαλύτερος αδερφός του στάλθηκαν στη Ρώμη για σπουδές. Στα νεανικά του χρόνια επιδόθηκε με ζέση στις ρητορικές σπουδές, επειδή ο πατέρας του τον προόριζε για πολιτική σταδιοδρομία. Για το σκοπό αυτό έλαβε επιμελημένη μόρφωση πρώτα στη Ρώμη και αργότερα συμπλήρωσε τις σπουδές του με μια επίσκεψή του στην Ελλάδα, όπου έμεινε κυρίως στην Αθήνα. Ένας συμφοιτητής του, ο πατέρας του στωικού φιλοσόφου Σενέκα, στην ανθολογία των ρητορικών γυμνασμάτων του (*Controversiae* 2.2.8) κάνει αναφορά στο ταλέντο του μέλλοντα ποιητή (*comptum et decens et amabile*), μαθητή του Μάρκου Πόρκιου Λάτρωνα (M. Porcius Latro) και του Αρέλλιου Φύσκου (Arellius Fuscus). Προς το τέλος της εφηβείας του ταξίδεψε στην Αθήνα, τη Μικρά Ασία (*Tristia* 1.2.77-78) και τη Σικελία (*Pontica* 2.10.21-29) και του αποδόθηκαν οι πρώτες τιμές που σχετίζονταν με την πολιτική σταδιοδρομία ενός Ρωμαίου (*cursus honorum*). Σε νεαρή ηλικία ασχολήθηκε με την πολιτική, στην οποία δεν διακρίθηκε ιδιαίτερα, καθώς έλαβε ίσως το κατώτερο αξίωμα ενός των *tresviri capitales*, με αστυνομικά κυρίως καθήκοντα. Σύντομα και παρά την αντίθεση του πατέρα του εγκατέλειψε την πολιτική σταδιοδρομία και αφιερώθηκε στην καλλιέργεια της ποίησης, που αποτέλεσε την κύρια ενασχόλησή του έως το θάνατό του.

Ο Λατίνος ποιητής σε ένα στίχο του στο αυτοβιογραφικό του έργο *Tristia* αναφέρει ότι «στα ποιήματά μου το μέτρο μού ερχόταν μόνο του», καθώς αποκαλύπτει τη φυσική του κλίση προς την ποίηση. Χάρη στο εξαιρετικό ποιητικό του ταλέντο κατάφερε να εισέλθει στους κύκλους του Μ. Βαλέριου Μεσσάλα Κορβίνου (M. Valerius Messalla Corvinus) και να έρθει σε επαφή με τους

²⁵ Η ιδιαίτερη πατρίδα του, το Σούλμο, μια πόλη που βρισκόταν στους Παιλιγνούς στα Απένινα όρη και σε απόσταση 90 μιλίων από τη Ρώμη, ανήκε στους Ιταλούς συμμάχους (*socii*) που ηττήθηκαν το 90 π.Χ.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11265>

μεγαλύτερους Λατίνους ποιητές της εποχής. Στους στίχους του Οβιδίου αναφέρονται οι ελεγιογράφοι Σέξτος Προπέρτιος (Sextus Propertius), Γ. Κορνήλιος Γάλλος (C. Cornelius Gallus) και Άλβιος Τίβουλλος (Albius Tibullus), οι ήδη διάσημοι Π. Βιργίλιος Μάρων (P. Vergilius Maro) και Κ. Οράτιος Φλάκκος (Q. Horatius Flaccus), καθώς και κάποιοι λιγότερο γνωστοί στους σύγχρονους αναγνώστες ποιητές, όπως ο Ποντικός (Ponticus), ο Αιμίλιος Μάκερ (Aemilius Macer) και ο Βάσσος (Bassus). Όντας ήδη γνωστός στους κύκλους της ρωμαϊκής ελίτ για τα ερωτικά ελεγειακά ποιήματά του (*Amores*, *Remedia amoris*, *Ars amandi*, *Medicamina faciei feminae*), ο Οβίδιος μόλις είχε ολοκληρώσει τα δεκαπέντε βιβλία των *Μεταμορφώσεων* (*Metamorphoses*) και τα πρώτα βιβλία του *Ημερολογίου* (*Fasti*), όταν καταδικάστηκε για εσχάτη προδοσία (*majestas*) και εξορίστηκε από το Ρωμαίο αυτοκράτορα Αύγουστο (8 μ.Χ.), σ' ένα από τα πιο ακραία βορειοανατολικά σύνορα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα στην πόλη Τόμι ή Τόμους, στον Εύξεινο Πόντο, στις εκβολές του Δούναβη (κοντά στη σημερινή Ρουμανική πόλη Κωνσταντζα). Ο Οβίδιος στον τόπο της εξορίας του, στους Τόμους, ως *relegatus* -δηλαδή, με την ιδιότητα του πολίτη και διατηρώντας την περιουσία του- συνεχίζει να γράφει τις ελεγειακές επιστολές του τουλάχιστον μέχρι το 16 μ.Χ. Η τρίτη σύζυγός του, καθώς και πολλοί επώνυμοι και ανώνυμοι φίλοι ή εχθροί είναι οι παραλήπτες των ελεγειακών επιστολών που έστελνε από τους Τόμους, οι οποίες είναι συγκεντρωμένες στα πέντε βιβλία των *Ασμάτων Θλιβερών* (*Tristia*) και τα τέσσερα των *Επιστολών από τον Πόντο* (*Pontica*).

Οι λόγοι για τους οποίους αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Ρώμη παρά τη θέλησή του παραμένουν αδιευκρίνιστοι. Φαινομενική αιτία ήταν το ανήθικο περιεχόμενο του αριστουργήματός του *Ars amatoria*, που είχε ήδη δημοσιευτεί το 1 π.Χ. - 1 μ.Χ., αλλά η αιτία αυτή δεν είναι αρκετή, μιας και το έργο είχε δημοσιευτεί αρκετά χρόνια νωρίτερα. Ο ίδιος ο ποιητής αποδίδει την εξορία του σε δύο λόγους και συγκεκριμένα στο έργο του *Ars amatoria* και σε μια σφαλερή του ενέργεια. Η πιο πιθανή εξήγηση για το περίφημο αυτό σφάλμα είναι ότι είχε γίνει κατά κάποιο τρόπο συνένοχος στη μοιχεία της εγγονής του Αυγούστου, της νεαρής Ιουλίας, που εξορίστηκε την ίδια περίπου εποχή. Το 2 π.Χ., η μητέρα της, η Ιουλία η Πρεσβυτέρα, είχε επίσης εξορισθεί για ανηθικότητα, και το *Ars amatoria* εμφανίστηκε ενώ το σκάνδαλο ήταν ακόμη νωπό στην κοινή γνώμη. Αυτές οι συμπτώσεις, καθώς και το ύφος με το οποίο ο Οβίδιος αναφέρεται στη σφαλερή του αυτή ενέργεια, φανερώνουν ότι οι ενέργειές του ζημίωσαν το πρόγραμμα ηθικής αναμόρφωσης του Αυγούστου και την τιμή της αυτοκρατορικής οικογένειας. Στη σκληρή του αυτή δοκιμασία, του συμπαραστάθηκε η τρίτη γυναίκα του Φαβία²⁶, ευγενικής καταγωγής, η οποία παρέμεινε στη Ρώμη

²⁶ Ο Οβίδιος παντρεύτηκε τρεις φορές και απέκτησε μια κόρη, την Perilla, και δύο εγγόνια. Για την τρίτη γυναίκα του μιλάει με αγάπη και τρυφερότητα, καθώς προσπάθησε, με όλες τις δυνάμεις της, να πετύχει την ανάκλησή του στη Ρώμη.

για να προστατεύσει τα συμφέροντά του και να μεσολαβήσει για την απελευθέρωσή του. Αλλά και ο ίδιος ο Οβίδιος σε διάφορα έργα του, όπως στα *Θλιβερά (Tristia)*, τις *Επιστολές από τον Πόντο (Epistulae ex Ponto)* και κυρίως στο *Ημερολόγιο (Fasti)* προσπαθούσε με εκκλήσεις και κολακείες να προκαλέσει τη συμπόνια της αυτοκρατορικής οικογένειας. Όμως, οι ελπίδες του Οβιδίου, έστω και για κάποιο μετριασμό της ποινής του, διαψεύστηκαν, καθώς ο Αύγουστος πέθανε χωρίς να του δώσει χάρη, ενώ ούτε ο διάδοχός του στον αυτοκρατορικό θρόνο Τιβέριος ανακάλεσε την τιμωρία του ποιητή που τελικά πέθανε στους Τόμους, το 17 ή 18 μ.Χ.²⁷.

2.2 Έργο

Ο Οβίδιος εμφανίστηκε στη λογοτεχνική σκηνή την εποχή που η ειρήνη ήταν εξασφαλισμένη και ήταν διάχυτη πλέον η επιθυμία για έναν πιο χαλαρό τρόπο ζωής, με λιγότερο αυστηρά ήθη, έγινε εκφραστής αυτών των επιθυμιών και ανέπτυξε μια ποίηση που να ανταποκρίνεται στον τρόπο ζωής της εποχής του²⁸. Το ύφος της ποίησης του Οβιδίου είναι πολύ επηρεασμένο από τις ρητορικές του σπουδές και από τις τάσεις που κυριάρχησαν στην ποίηση των Αλεξανδρινών ποιητών, όπως για παράδειγμα γίνεται φανερό στο ιδιαίτερα προσεκτικό και δουλεμένο τελείωμα των έργων του²⁹. Ο Λατίνος ποιητής με καταπληκτική δεξιοτεχνία προσάρμοσε την ανοικονόμητη λατινική γλώσσα στο δακτυλικό ελληνικό μέτρο και παρά το γεγονός ότι το ρωμαϊκό ελεγειακό

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Οβίδιος Ηρωίδες 20-21: Ακόντιος και Κυδίπη, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, σελ. 16-17.

²⁷ Γρόλλιος Κ., "Οβίδιος Νάσων, Πόπλιος (Publius Ovidius Naso)", *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Τόμ. 7, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1990-1999, σελ. 416, Kenney E. J., *Οβίδιος*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 591, Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1715, Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Οβίδιος Ηρωίδες 20-21: Ακόντιος και Κυδίπη, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, σελ. 15, <http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11265>

²⁸ Habinek T., *Ο Οβίδιος και η Αυτοκρατορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 69, Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 51-52.

²⁹ Γρόλλιος Κ., "Οβίδιος Νάσων, Πόπλιος (Publius Ovidius Naso)", *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Τόμ. 7, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1990-1999, σελ. 416.

δίστιχο είχε αυστηρότερους κανόνες από το ελληνικό πρότυπό του, ο Οβίδιος κατάφερε να εξευγενίσει ακόμη περισσότερο αυτούς τους κανόνες³⁰.

Η ποιητική σταδιοδρομία του Οβιδίου διακρίνεται σε τρεις κύριες περιόδους. Η πρώτη περίοδος, που εκτείνεται από τα μέσα με τέλη της δεκαετίας 30-20 π.Χ. έως το 2 μ.Χ., περιλαμβάνει τους νεανικούς *Amores*, έργο που εκδόθηκε αρχικά σε συνέχειες πέντε βιβλίων και μετέπειτα επανακυκλοφόρησε σε ενοποιημένη μορφή τριών βιβλίων, τις μονές επιστολές των *Ηρωίδων*, τη χαμένη τραγωδία *Medea* και το διδακτικό κύκλο που περιλαμβάνει την *Ars Amatoria* (δημοσιεύτηκε σε δύο στάδια: τα Βιβλία 1-2 απευθύνονται στους άνδρες, ενώ, το Βιβλίο 3 στις γυναίκες), το αποσπασματικά σωζόμενο έργο περί καλλυντικών *Medicamina faciei femineae* και τα *Remedia amoris*. Η σύντομη δεύτερη περίοδος, που περιλαμβάνει το χρονικό διάστημα από το 2 μ.Χ. ή λίγο νωρίτερα μέχρι το 8 μ.Χ., αφιερώθηκε σε δυο μεγάλης έκτασης συνθέσεις, τις *Μεταμορφώσεις* και τους *Fasti* και διακόπηκε από την απόφαση του Αυγούστου να εξορίσει τον Οβίδιο στους Τόμους της Μαύρης Θάλασσας. Ο Λατίνος ποιητής, κατά το χρονικό διάστημα της εξορίας του, δηλαδή, από το 8-17 ή 18 μ.Χ., συνέθεσε τα πέντε βιβλία των *Tristia*, το υβριστικό ποίημα *Ibis*, τα τέσσερα βιβλία των *Epistulae ex Ponto* και πιθανότατα τις διπλές επιστολές των *Ηρωίδων*³¹.

Αναλυτικότερα, οι *Μεταμορφώσεις* είναι το έργο, που ανέδειξε το ποιητικό ταλέντο του Οβιδίου και τον κατέστησε διάσημο. Στο εξαίσιο αυτό ποιητικό του δημιούργημα, που αποτελείται από μια σειρά 15 βιβλίων μυθολογικής αφήγησης γραμμένης σε επικό εξάμετρο, ο Λατίνος ποιητής αφηγείται τη φύση του αέναα μεταβαλλόμενου κόσμου, από τη δημιουργία του και μέσα από τις διάφορες εποχές και τους πολυάριθμους μύθους και θρύλους, μέχρι την πυθαγόρεια κατανόησή του και την αποθέωση του Γάιου Ιούλιου Καίσαρα. Επίσης, στην εργογραφία του περιλαμβάνονται τα ακόλουθα έργα:

α. *Amores*: Το πρώτο του έργο οι *Έρωτες*, μια αυτοβιογραφική, ελεγειακή ανθολογία σε πέντε αρχικά τόμους και γραμμένη σε ελεγειακό δίστιχο, δημιουργήθηκε την περίοδο 25-16 π.Χ. Μια δεύτερη έκδοση του έργου σε τρία βιβλία με 15, 20 και 15 ποιήματα το καθένα κυκλοφόρησε

³⁰ Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1718.

³¹ Hardie P., *Οβίδιος: The Cambridge Companion*, Μτφρ. - Επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2010, σελ. 2, Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 20.

γύρω στο 1 π.Χ. και διασώζεται μέχρι τις μέρες μας. Ο έρωτας, η αποπλάνηση και η φιλία αποτελούν τα κεντρικά θέματα αυτών των ποιημάτων που προάγουν την παράδοση της λατινικής ερωτικής ελεγείας και μερικές φορές καταλήγουν στην παρωδία καταστάσεων, μοτίβων και λογοτεχνικών ειδών. Στα περισσότερα ποιήματα της συλλογής, εκτός από εξαιρέσεις, η κεντρική μορφή και το είδωλο του ποιητή είναι μια γυναίκα με το ψευδώνυμο Κορίνα, που παραπέμπει στη διάσημη ποιήτρια από τη Βοιωτία. Οι *Έρωτες* μπορούν να συγκριθούν με τα ποιήματα του Τιβούλλου και του Προπερτίου, αλλά, η ομοιότητα είναι μόνο επιφανειακή. Το κεντρικό σημείο αυτών των ελεγείων δεν είναι το πάθος, αλλά, η πνευματώδης και ρητορική εκμετάλλευση μιας κοινής ερωτικής ιστορίας. Ουσιαστικά, οι *Έρωτες* δεν εξιστορούν μια αληθινή σχέση ανάμεσα στον Οβίδιο και την Κορίνα, αλλά, όλες τις φάσεις μιας κοινής ερωτικής σχέσης με μια γυναίκα ελαφρών ηθών. Επίσης, στο έργο αυτό ο Οβίδιος δίνει μια πλήρη εικόνα για τα ήθη της εποχής.

β. *Medea*: Η *Μήδεια* (12-8 π.Χ.), χαμένη τραγωδία γραμμένη στα πρώτα χρόνια της ποιητικής του σταδιοδρομίας, αναφέρεται από τον ίδιο τον Οβίδιο (*Έρωτες*, *Amores* 2.18.13-14 και 3.1), τον Κορνήλιο Τάκιτο (Cornelius Tacitus - *Dialogus de oratoribus* 12) και το Μ. Φάβιο Κοϊντίλιανό (M. Fabius Quintilianus - *Institutio Oratoria*, *Η παιδεία ενός ρήτορα* 10.1.98). Η αξιόλογη αυτή τραγωδία επαινέθηκε από τον Κοϊντίλιανό και τον Τάκιτο και επηρέασε το Σενέκα στην πραγμάτευση του ομώνυμου έργου του.

γ. *Epistulae Heroidum*: Οι *Επιστολές Ηρωίδων*³², γραμμένες σε άψογο ελεγειακό δίστιχο, αποτελούνται από δύο σειρές δραματικών μονολόγων που χαρακτηρίζονται ως επιστολικά ποιήματα, όπου η επιρροή της ρητορικής εκπαίδευσης του Οβιδίου, ιδιαίτερα της ηθοποιίας διαφαίνεται καθαρά. Οι ερωτικές αυτές επιστολές, που παρουσιάζονται από τον ποιητή ως νέο λογοτεχνικό είδος (*Ars amatoria* 3.346), έχουν άμεσο προηγούμενο στη λατινική γραμματεία στο έργο του Προπερτίου (4.3) και ανακαλούν στη μνήμη πηγές έμπνευσης, όπως οι κατάλογοι του Ησίοδου, οι τραγικοί μονόλογοι του Ευριπίδη και οι παραινετικοί λόγοι (*suasoriae*) των ρητορικών σχολών της εποχής. Η ακριβής χρονολόγηση τόσο των μονών, όσο και των διπλών επιστολών δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Οι πρώτες δεκατέσσερις επιστολές των *Ηρωίδων*

³² Οι *Ηρωίδες* του Οβιδίου δημιουργούν ένα ποιητολογικής υφής πάθος στον αναγνώστη ή το μελετητή και αποτελούν φορείς του λυρικού-ελεγειακού πάθους μιας εγκαταλελειμμένης γυναίκας, η οποία στον προγενέστερο λογοτεχνικό της βίο ήταν πρωταγωνίστρια ή δευτερεύων χαρακτήρας του έπους ή της τραγωδίας.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Βαϊόπουλος Β., «Μεταξύ Θρήνου και Ειρωνείας: (Ξανα)Διαβάζοντας τις *Ηρωίδες* του Οβιδίου (*Her.* 12)», στο Βουτσίνου-Κικίλια, Μ. – Μιχαλόπουλος, Α. Ν. – Παπαϊωάννου, Σ., *Rideamus igitur: το χιούμορ στη λατινική γραμματεία, Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών* (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2011), Αθήνα 2014, σελ. 131-141.

πιθανότατα γράφτηκαν το χρονικό διάστημα μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης των *Amores*, δηλαδή μετά το 15 π.Χ. και πριν από το 1 π.Χ. Οι διπλές επιστολές πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να γράφτηκαν την περίοδο από το 1 μ.Χ. μέχρι την εξορία του Οβιδίου το 8 μ.Χ., ενώ, ορισμένοι μελετητές τις θεωρούν έργο γραμμένο στην εξορία. Οι έμμετρες επιστολές του έργου αυτού υποτίθεται ότι γράφονται από γυναίκες της ελληνικής μυθολογίας προς τους συζύγους ή τους εραστές τους ή και αντίστροφα, όπως ο Λέανδρος στην Ηρώ, η Φαίδρα στον Ιππόλυτο, η Πηνελόπη στον Οδυσσέα, η Ελένη στον Πάρη, κ.λπ.

δ. *Ars Amandi* ή *Ars Amatoria*: Ο καινοτόμος λατίνος ποιητής στο έργο του η *Τέχνη του Έρωτα*, διδάσκει τον έρωτα και παρέχει συμβουλές προς τους άντρες (βιβλία 1-2) και τις γυναίκες (βιβλίο 3). Η ποιητική αυτή δημιουργία του Οβιδίου σε τρία βιβλία (περ. 2 π.Χ.) αποτελεί μια παρωδία διδακτικού ποιήματος γραμμένη σε ελεγειακό δίστιχο και με χιουμοριστική απόχρωση. Το έργο αυτό αποτελεί ένα έξυπνο μίγμα από κοινωνική και προσωπική σάτιρα, με σκιαγραφίες από τη ζωή και τα ήθη των Ρωμαίων, γεμάτο από μυθολογικές παρεκβάσεις. Ο Λατίνος ποιητής στις *Amores* παρουσίασε τον έρωτα σαν ένα παιχνίδι απόλαυσης, ενώ, στην *Ars amatoria* κωδικοποίησε και εικονογράφησε τους κανόνες. Σύμφωνα με τα κοινωνικά κριτήρια της εποχής, το έργο θεωρείται ένα ανήθικο ποίημα, αλλά, όχι πορνογραφικό.

ε. *Remedia Amoris*: Τα *Αντιφάρμακα του Έρωτα*, η επίσημη άρνηση (*retractatio*) της *Τέχνης του Έρωτα*, πρόκειται, δηλαδή, για μια δεύτερη *Ars amatoria* «εμπλουτισμένη και γραμμένη στο ίδιο λεπτό στιλ διφορούμενης παρωδίας του Οβιδίου». Ο Οβίδιος αναλαμβάνει να γράψει ένα εγχειρίδιο με ευτράπελες και πικάντικες οδηγίες για το πως θα θεραπευτεί κανείς από το ερωτικό πάθος. Το διδακτικό αυτό έργο, γραμμένο σε ελεγειακό δίστιχο, κυκλοφορεί μεταξύ του 1 π.Χ. και του 2 μ.Χ. Η ρητορική επιτήδευση, το χιούμορ και η ευρεία χρήση μυθολογικών παραδειγμάτων αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά αυτού του έργου.

στ. *Medicamina Faciei Feminae*: Το έργο *Καλλυντικά του γυναικείου προσώπου*, από το οποίο έχουν σωθεί μόνο οι εκατό πρώτοι στίχοι, περιλαμβάνει οδηγίες σχετικά με την περιποίηση της γυναικείας επιδερμίδας. Το διδακτικό και χιουμοριστικό αυτό ποίημα, γραμμένο επίσης σε ελεγειακό δίστιχο, κυκλοφόρησε πριν από το τρίτο βιβλίο της *Ars amatoria* και φέρνει στο νου τη λόγια δεξιότητα των ελληνιστικών ποιητών, όπως ο Νικάνδρος και το έργο του *Αλεξιφάρμακα*.

ζ. *Fasti*: Το *Ημερολόγιο* ή *Εορτολόγιο* παρουσιάζει σε έξι βιβλία, που καλύπτουν την περίοδο από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο, όλες τις λαϊκές γιορτές κατά μήνα και τα έθιμα, καθώς και τις θρησκευτικές ρωμαϊκές τελετουργίες με τις μυθικές αφετηρίες τους, παρέχοντας ένα πλήθος

αρχαιοδικών πληροφοριών. Το έμμετρο αυτό ρωμαϊκό εορτολόγιο, που είναι γραμμένο σε ελεγειακό δίστιχο, έμεινε ημιτελές (από τα δώδεκα βιβλία ολοκληρώθηκαν μόνο τα έξι) από την απροσδόκητη εξορία του Οβιδίου. Στο επικό αυτό ποίημα, ο Λατίνος ποιητής ακολουθεί τη γραμμή που είχε χαράξει ο Προπέρτιος (βιβλίο 4), προκειμένου να συνδυάσει τα αρχαία ρωμαϊκά έθιμα, δηλαδή, τις παραδόσεις που σχετίζονται με εορτές, λατρείες και τόπους, με την ελληνιστική επιστημονική έρευνα ανακαλώντας στη μνήμη τα *Αίτια* του Καλλίμαχου, όπως επίσης και τον Άρατο, με τα ιδιαίτερα πλούσια σε αστρολογικές και αστρονομικές πληροφορίες *Φαινόμενά* του. Η ελεγεία εμπλουτίζεται με αιτιολογικά, διδακτικά και επικά στοιχεία δημιουργώντας ένα γοητευτικό αμάλγαμα.

η. *Tristia*: Τα *Ασματα Θλιβερά* ή *Τα πένθιμα*, μια συλλογή πέντε βιβλίων ελεγειακών ποιημάτων, απαριθμούν τις συναισθηματικές και σωματικές κακουχίες του Οβιδίου, λόγω της εξορίας του, σε επιστολές που απευθύνονται στον Αύγουστο (βιβλίο 2), στη σύζυγό του και σε διάφορους φίλους που δεν κατονομάζονται, το χρονικό διάστημα 9-12 μ.Χ. Το έργο αυτό, που είναι στιχουργημένο σε ελεγειακό δίστιχο, αποτελεί έμμεση έκκληση για αυτοκρατορική επιείκεια. Από ιστορική άποψη, στο έργο αυτό ο Οβίδιος παρουσιάζει την πρώτη και μοναδική περιγραφή ενός ταξιδιού από τη Ρώμη στους Τόμους, σε ποιήματα που συνδυάζουν ποιητικές και μυθολογικές αναφορές σε ήρωες, όπως ο Οδυσσέας, ο Αινείας και ο Ιάσοντας με αρκετά ακριβείς γεωγραφικές γνώσεις.

θ. *Pontica / Epistulae Ex Ponto*: Οι *Επιστολές από τον Πόντο*, τέσσερα βιβλία ελεγειακών επιστολών, που χρονολογούνται μεταξύ του 13 μ.Χ. και του 16 μ.Χ., αποτελούν συγκινητικές ικεσίες για επιείκεια που έστειλε ο εξόριστος ποιητής κυρίως δια μέσου της γυναίκας του ή των φίλων του στον αυτοκράτορα. Τα βιβλία 1-3 δημοσιεύτηκαν περίπου το 13 μ.Χ., ενώ, το τέταρτο βιβλίο μετά το θάνατο του ποιητή.

Τέλος, έργα αμφίβολης πατρότητας είναι τα εξής:

❖ *Ibis (Ιβη)*³³: ένα σατιρικό ποίημα-κατάρα σε ελεγειακό δίστιχο που γράφτηκε (πιθανότατα γύρω στο 10 με 11 μ.Χ.) εναντίον ενός φανταστικού εχθρού, του Ίβη, που φέρει το όνομα

³³ Ο Καλλίμαχος είχε γράψει μια επίθεση κατά του Απολλωνίου του Ροδίου με την ονομασία *Ίβις*. Ο Οβίδιος στο ομότιτλο ποίημα του μάλλον δεν δανείστηκε τίποτα περισσότερο εκτός από την αινιγματική γλώσσα και το μέτρο. Η ύβρις θεωρείτο τότε υποδεέστερο είδος και πιθανότατα τα δεινά του Οβιδίου του έδωσαν την ιδέα να παρουσιάσει τη ζωντανία και την ευελιξία της διάνοιάς του και σ' αυτό το είδος.

ενός αιγυπτιακού πουλιού, που είχε βρώμικες συνήθειες, στο οποίο ο ποιητής ξεσπάει την οργή του εναντίον όσων τον είχαν αδικήσει.

- ❖ *Nux* ή *Liber nucis* (*Το παράπονο της καρυδιάς*): η ελεγεία αυτή αποδόθηκε, αλλά χωρίς μεγάλη βεβαιότητα στον Οβίδιο, λόγω ομοιοτήτων σε γλώσσα, μέτρο και ύφος. Πρόκειται για το παράπονο μιας καρυδιάς, η οποία διαμαρτύρεται για τη βάνανυση συμπεριφορά των περαστικών, οι οποίοι τη λιθοβολούν για να πάρουν τον καρπό της.
- ❖ *Halieutica* (*Αλιευτικά*): ένα αποσπασματικά σωζόμενο διδακτικό ποίημα σε εξάμετρους σχετικά με την τέχνη του ψαρέματος. Σώζονται μόνο 130 εξάμετροι και κατά πάσα πιθανότητα δεν αποτελεί γνήσιο έργο του Οβιδίου, παρά το γεγονός ότι ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος θεωρεί ότι ο Οβίδιος το έγραψε στους Τόμους τα τελευταία χρόνια της ζωής του.
- ❖ *Consolatio ad Liviam* (*Παραμυθία προς την Λιβία*): ένα έμμετρο παραμυθητικό έργο (474 στίχοι σε ελεγειακό δίστιχο) προς τη Λιβία, σύζυγο του Αυγούστου, με σκοπό να την παρηγορήσει για το θάνατο του γιου της Δρούσου το 9 π.Χ. κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στη Γερμανία. Το έργο αυτό χρονολογείται πριν από το θάνατο του Τιβέριου το 37 μ.Χ.³⁴.

Πολλά από τα έργα του Οβιδίου διασώθηκαν είτε σε αναθεωρημένη, είτε σε αναπτυσσόμενη μορφή, όπως οι *Amores* και οι *Fasti*, ενδεχομένως οι *Ηρωίδες*, και πιθανότατα η *Ars amatoria*. Στα ποιήματα της εξορίας ο Οβίδιος παρουσιάζει τις *Μεταμορφώσεις* ως ένα μη ολοκληρωμένο και μη αναθεωρημένο έργο, αν και στο κείμενο που έχει παραδοθεί, σε αντίθεση με την *Αινειάδα*, δεν

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Kenney E. J., *Οβίδιος*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 608-609.

³⁴ Γρόλλιος Κ., "Οβίδιος Νάσων, Πόπλιος (Publius Ovidius Naso)", *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Τόμ. 7, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1990-1999, σελ. 416-417, Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1715-1718, Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Οβίδιος Ηρωίδες 20-21: Ακόντιος και Κυδίπη, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, σελ. 17-24, 26-30, Schiesaro A., *Ο Οβίδιος και ο Επαγγελματικός Λόγος της Επιστημοσύνης, της Θρησκείας, της Ρητορικής*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 93, Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 47, <http://asiaminor.ehw.gr/Forms/flLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11265>

υπάρχει κάποιο ξεκάθαρο δείγμα που να υποδηλώνει έλλειψη τελικής επεξεργασίας ή κάτι ανολοκλήρωτο. Είναι πολύ πιθανόν, λοιπόν, η αναφορά αυτή του Οβιδίου να έγινε προκειμένου να τονίσει το παράλληλο με το Βιργίλιο ή να δηλώσει την απροθυμία του να θεωρήσει οποιοδήποτε έργο του ως «κλειστό»³⁵.

Μερικές από τις αναθεωρήσεις στο έργο του Οβιδίου είναι αποτέλεσμα της μεταβολής των περιστάσεων, όπως οι αλλαγές στους *Fasti*, που έγιναν για τον εκσυγχρονισμό του ποιήματος μετά το θάνατο του Αυγούστου. Σε άλλες περιπτώσεις ο χαρακτήρας του έργου υπαγόρευσε την επέκτασή του. Έτσι, λοιπόν, οι μονές *Ηρωίδες* οδήγησαν στις διπλές επιστολές και μάλιστα ενδεικτικό επιχείρημα για τη θεώρηση των διπλών επιστολών ως γνησίων είναι το ότι αυτή η μετάβαση από τις μονές στις διπλές επιστολές αποτελεί οβιδιακή εξέλιξη. Κατά τον ίδιο τρόπο, η αναλυτική επεξεργασία της ερωτικής συμβουλής από τα δύο πρώτα βιβλία της *Ars amatoria* στο τρίτο και στη συνέχεια στα *Remedia amoris* παρουσιάζουν την επιχειρηματολογία και από τις δυο πλευρές μιας υπόθεσης, η οποία είναι συνυφασμένη με την εκπαίδευση του Οβιδίου στη ρητορική της δημηγορίας. Μόνο στην περίπτωση των *Amores* η απογοήτευση εξαιτίας της πρώτης μορφής του έργου αποτέλεσε την αιτία για αναθεώρηση, αν και ακόμα και εδώ άλλα κίνητρα πιθανότατα να ήταν πιο πειστικά³⁶.

Η οβιδιανή καινοτομία συνίσταται λιγότερο στην ελεύθερη επινόηση και περισσότερο στην ανίχνευση πλουσιότερων δυνατοτήτων σε ήδη υπάρχον υλικό. Ο Λατίνος ποιητής χρησιμοποιεί τη ρητορική της επινόησης για την ποίησή του μόνο μια φορά, σε σχέση με τις *Ηρωίδες* (*Ars amatoria* 3.346 *ignotum hoc aliis ille nouavit opus* «σ' αυτό το είδος ποίησης, άγνωστο στους άλλους, καινοτόμησε»). Αλλά ακόμα και εδώ η πρωτοτυπία του εντοπίζεται στη μεταφορά, επεξεργασία και ενσωμάτωση του προϋπάρχοντος υλικού σε μια νέα ποιητική δημιουργία, παρά στην *ex nihilo* δημιουργία³⁷. Για παράδειγμα, περιστατικά, τα οποία αποτελούν προσωπικές εμπειρίες του εραστή-

³⁵ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 41.

³⁶ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 41.

³⁷ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 27.

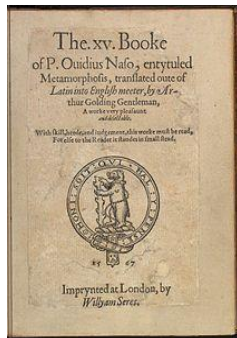
ποιητή στους *Amores*, στην *Ars amatoria* γίνονται το υλικό των μαθημάτων της ερωτικής αποπλάνησης³⁸.

Κανένα έργο του Οβιδίου, με πιθανή εξαίρεση τις *Ηρωίδες*, δεν αποτέλεσε ποτέ αντικείμενο μίμησης στο σύνολό του. Η ικανότητα του Οβιδίου να εξαντλεί τις δυνατότητες ενός θέματος ίσως να έκανε την ποίησή του απρόσβλητη σε απευθείας αναπαραγωγή. Είναι γεγονός ότι πολλά από τα έργα του συμπληρώθηκαν και επεκτάθηκαν από άλλους κατά τη διάρκεια της ζωής του, στην ύστερη αρχαιότητα και το Μεσαίωνα. Παραδείγματα από την αρχαιότητα αποτελούν η ελεγεία 3.5 των *Amores*, η *Nux*, η *Επιστολή της Σαφώς* (= *Ηρωίδες* 15) και ένα διδακτικό ποίημα σε εξάμετρους σχετικό με τα ψάρια, τα *Halieutica*. Η φαινομενική ευκολία του ύφους του Οβιδίου αναφέρεται συχνά ως ο κύριος παράγοντας της μίμησης, όμως, η προτίμηση του Οβιδίου για επανεπεξεργασία ήδη ολοκληρωμένων έργων πιθανότατα να αποτελούσε ακόμα ένα ερέθισμα. Μια μορφή επανασυγγραφής, που στρέφει το έργο του σε μια ολότελα διαφορετική κατεύθυνση, αποτελούν οι μεσαιωνικές αλληγορικές ερμηνείες των *Μεταμορφώσεων*, όμως, έξοχο ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το *Commonitorium* του Orientius, έργο του 5^{ου} αιώνα, όπου χρησιμοποιούνται η γλώσσα και οι ρητορικές στρατηγικές της *Ars amatoria* για να προταθεί η αγνότητα. Η ποίηση του Οβιδίου παρουσιάζει ζωντάνια και ευδοκίμει με την εκ νέου αφήγηση και επινόηση ιστοριών³⁹.

³⁸ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 41-42.

³⁹ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 46-48.

2.3 Οι «Μεταμορφώσεις» του Οβιδίου

Εικ. 1: Οι «Μεταμορφώσεις» του Οβιδίου σε έκδοση του 1567

Οι *Μεταμορφώσεις*⁴⁰, το εμβληματικό αυτό έργο του Οβιδίου, ανέδειξε το ποιητικό του ταλέντο και τη λογοτεχνική του δεξιότητα και αποτέλεσε το βασικό δίαυλο επικοινωνίας της Δύσης με τον κόσμο της αρχαίας μυθολογίας. Το έργο αυτό αποτελεί ένα άκρως γοητευτικό και συναρπαστικό *sui generis* εγκυκλοπαιδικό ποίημα, που συνταιριάζει αφενός την καλλιμάχεια παράδοση του απαιτητικού εγκυκλοπαιδισμού και της περίτεχνης μορφολογικής επεξεργασίας και αφετέρου την επιφανειακή συμμόρφωση με την εθνοκεντρική ποίηση της εποχής του Αυγούστου, διότι τελειώνει με την αποθέωση του Ιουλίου Καίσαρα και μια δέηση για τον ίδιο τον ηγεμόνα. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο και καινοτόμο έπος, με ρητορικές και συναισθηματικές αποχρώσεις, που υφαίνει εκατοντάδες διαφορετικά επεισόδια σ' ένα θεματικά και χρονολογικά οργανωμένο σύνολο από τη δημιουργία του κόσμου έως την εποχή του ίδιου του ποιητή. Ο ίδιος ο Οβίδιος το χαρακτηρίζει *carmen perpetuum* (ἄεισμα διηνεκές), το οποίο όμως ταυτόχρονα είναι και *deductum* (λεπτοϋφασμένο) ορίζοντας έτσι την ιδιαίτερή του ποιότητα αναφορικά με τους όρους της καλλιμαχικής ποιητικής και της ρωμαϊκής της πρόσληψης. Δεδομένων των προσωπικών προτιμήσεων του ποιητή, καθώς και των βασικών εννοιών που σχετίζονται με την ανθρώπινη φύση το κυρίαρχο συναίσθημα είναι ο έρωτας. Οι *Μεταμορφώσεις* αφομοιώνουν και συγχωνεύουν χαρακτηριστικά στοιχεία του έπους, της τραγωδίας, της ελεγείας, της κωμωδίας, της βουκολικής ποίησης και της ρητορικής. Το πλήθος των αφηγηματικών φωνών επιτείνει την πολυμορφία του ποιήματος, ενώ, ο τόνος των ιστοριών κυμαίνεται από το βαθιά τραγικό και σοβαρό μέχρι το ανάλαφρο και κωμικό. Ο Οβίδιος, λοιπόν, αρχίζει το ποίημα με τη διακήρυξη της καινοτομίας του

⁴⁰ Η λέξη «meta-morphosis» προέρχεται από τις ελληνικές λέξεις που σημαίνουν «αλλαγή σχήματος» και όχι από τη λατινική λέξη για τον «έρωτα».

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Sharrock A., *Φύλο και σεξουαλικότητα*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 141.

λογοτεχνικού του εγχειρήματος, που αποτελεί ένα εγχείρημα διασκευής των μύθων με σκοπό να προσφέρει ποικίλη και πικάντικη ψυχαγωγία:

in nova fert animus mutatas dicere formas

corpora,

(η έμπνευσή μου με οδηγεί να πω για σχήματα που μεταλλάχτηκαν σε νέα σώματα·)

(*Met.* 1.1-1.2)

Περίπου από το 2 μ.Χ. και εξής ο Οβίδιος ασχολήθηκε με τη συγγραφή του πιο μεγαλόπνοου και σημαντικού του έργου, των *Μεταμορφώσεων*. Το είχε σχεδόν ολοκληρώσει, όταν έμαθε την απόφαση του Αυγούστου για την εξορία του. Το Δεκέμβριο του 8^{ου} αιώνα μ.Χ., ο Οβίδιος μέσα στην απελπισία και την οργή του για την επικείμενη εξορία του και πριν αναχωρήσει για τους Τόμους της Μαύρης Θάλασσας, έριξε τα χειρόγραφα των *Μεταμορφώσεων*, στις οποίες δεν είχε ακόμη δώσει την τελική μορφή, μαζί με άλλα χειρόγρατά του στη φωτιά (*Λυπηρά* 1.7.13 κ.ε.). Το κείμενο, ωστόσο, είχε ήδη κυκλοφορήσει σε αντίτυπα στους φιλικούς και λογοτεχνικούς κύκλους του ποιητή (*Λυπηρά* 3.14.19-24) κι έτσι ένα από τα σπουδαιότερα έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας διασώθηκε έως τις μέρες μας. Πιθανότατα να πρόκειται για πλάσμα της φαντασίας του εξόριστου Οβιδίου σε μια προσπάθεια να εξομοιώσει το επικό του έργο με την *Αινειάδα* του Βιργίλιου. Είναι γνωστό ότι το έργο του Βιργιλίου έφτασε έως τις ημέρες μας, διότι οι εκτελεστές της διαθήκης του ποιητή δεν σεβάστηκαν την ύστατη επιθυμία του να καεί το αριστουργηματικό αυτό έργο.

Το μακροσκελές αυτό, επικό ως προς την έκταση⁴¹, αλλά, αλεξανδρινό ως προς την τεχνοτροπία ποίημα αποτελεί ένα μυθολογικό πανόραμα με συμπλημένες και αριστοτεχνικά συνδεδεμένες περίπου 250 μυθικές ιστορίες, σε 15 βιβλία, με 12.000 περίπου εξάμετρους στίχους, που αφορούσαν στην υπερφυσική μεταβολή της μορφής κάποιου προσώπου ή πράγματος σε μια άλλη μορφή συνήθως με παράδοξο και πρωτότυπο τρόπο. Η ιδέα και η εκτέλεσή της ήταν αλεξανδρινή και την είχαν ήδη πραγματευτεί ο Περθέσιος στις *Μεταμορφώσεις*, ο Νίκανδρος στα *Εταιριοιούμενα* και ο Βοίος στην *Ορνιθογονία*. Το μακρόπνοο αυτό ποίημα αρχίζει με τη μεγαλύτερη από όλες τις μεταμορφώσεις, τη μετάβαση από το χάος στο οργανωμένο σύμπαν,

⁴¹ Το έπος απαιτούσε μια εκφραστικότητα που δεν ταίριαζε στην ελεγεία και η ιδιοφυία του Οβιδίου στην επινόηση λέξεων και στην ποικιλία γλωσσικών σχημάτων και σύνταξης, στο ρυθμό και την απόχρωση του ύφους με βάση τις απαιτήσεις της αφήγησής του, αποτυπώνεται στις *Μεταμορφώσεις*.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Kenney E. J., *Οβίδιος*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 610.

συνεχίζει με την παρουσίαση μιας σειράς ιστοριών, ταξινομημένες με χρονολογική περίπου σειρά, φτάνει μέχρι τους ιστορικούς χρόνους και καταλήγει στην τελευταία μεταμόρφωση, την αποθέωση του Ιούλιου Καίσαρα. Ο Οβίδιος αφηγείται με αριστοτεχνικό τρόπο και με τη βοήθεια ενός πλήθους εσωτερικών αφηγητών τις αλληπάλληλες ιστορίες του έπους του. Αναλυτικότερα, το ποίημα χωρίζεται σε τρία κύρια μέρη ίσης περίπου έκτασης και περιλαμβάνει ιστορίες με πρωταγωνιστές θεούς (1.452-6.420), ήρωες (6.421-11.193) και ιστορικές μορφές (11.194-15.744). Στον πρόλογο του έπους (1.5-450: Δημιουργία – Κατακλυσμός – Ανακατανομή των πληθυσμών στη γη) αντιστοιχεί ο επίλογος (15.745-870: Αποθέωση του Ιουλίου Καίσαρα). Στο γενικό χρονολογικό σχέδιο οι ιστορίες παρατάσσονται σε ομάδες διαφορετικής έκτασης και περιπλοκότητας, οι ιστορίες της κάθε ομάδας, καθώς και οι ίδιες οι ομάδες μεταξύ τους συσχετίζονται και δένονται θεματικά, γενεαλογικά, γεωγραφικά, μέσω συσχετισμών, αντιθέσεων ή έξυπνων και αδίστακτων τεχνασμάτων.

Ο Οβίδιος με τις εξαιρετικές λογοτεχνικές του ικανότητες κεντρίζει το ενδιαφέρον του κοινού του, παρουσιάζοντας τους μύθους σύντομα και υπαινικτικά και με τη χρήση ρητορικών τεχνασμάτων ζωηρεύει το χρώμα στις πιο κατάλληλες στιγμές. Η παρουσίαση του μύθου γίνεται κατά τους πιο απροσδόκητους τρόπους, συχνά με τη μέθοδο του «εγκιβωτισμού». Για παράδειγμα, οι ανόσιες κόρες του Μινύα κλώθουν και υφαίνουν, αντί να παίρνουν μέρος στις εορτές που γίνονται για να τιμηθεί ο θεός και για να ξεγελάσουν το μόχθο τους, διηγούνται η μια στην άλλη διάφορες ιστορίες, οι οποίες καταλήγουν σε κάποιου είδους μεταμόρφωση. Αναπλάθοντας τους μύθους, ο Οβίδιος παρουσίασε στις *Μεταμορφώσεις* μια σύνοψη και υπέρβαση ολόκληρης της λογοτεχνικής παραγωγής από τον Όμηρο και τους Αθηναίους τραγικούς ως τους Ρωμαίους μιμητές τους και βοήθησε στο να διατηρηθούν στην αιωνιότητα τα πλούτη της ελληνικής φαντασίας⁴². Τα περισσότερα επεισόδια αναμειγνύουν στοιχεία από πολλές ποιητικές μορφές σ' ένα πρωτότυπο αμάλγαμα. Παραδείγματος χάριν, στην αφήγηση της ερωτικής πολιορκίας της Γαλάτειας από τον

⁴² Kenney E. J., *Οβίδιος*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 579, 581-585, Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1717, Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Οβίδιος Ηρωίδες 20-21: Ακόντιος και Κυδίππη, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, σελ. 24-26, Μιχαλόπουλος Α. Ν., «Oportetne ridere? "Ανοίκειο" χιούμορ στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου», στο Βουτσίνου-Κικίλια, Μ. – Μιχαλόπουλος, Α. Ν. – Παπαϊωάννου, Σ., *Rideamus igitur: το χιούμορ στη λατινική γραμματεία, Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2011)*, Αθήνα 2014, σελ. 142, Νικολόπουλος Τ., *Οβιδίου Μεταμορφώσεων*, 10^ο βιβλίο, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 2004, σελ. 18-20, Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 33.

Πολύφημο ο Οβίδιος συνδιαλέγεται με τη θεοκρίτεια και τη βεργιλιανή βουκολική ποίηση, την ερωτική ελεγεία, καθώς και το ομηρικό και βεργιλιανό έπος⁴³.

Ο Οβίδιος, υπέρτατος ποιητής του ιλουζιονισμού και της μυθοπλασίας, στις *Μεταμορφώσεις*, ωθεί τον αναγνώστη να διερευνήσει τις ακραίες μεταλλαγές που σφυρηλατούνται πάνω στο ανθρώπινο σώμα από τη βία και τα συναισθήματα που τις συνοδεύουν, τα ψυχικά κίνητρα και τους μηχανισμούς της μεταμόρφωσης. Το αναγνωστικό κοινό προσκαλείται να κοιτάξει το θέαμα που προκύπτει, όπως για παράδειγμα στο γδάρσιμο του Μαρσύα, καθώς ο σάτυρος στην αγωνία του μετατρέπεται από ανθρώπινο σώμα σε μια μεγάλη πληγή:

Καθώς φώναζε, το δέρμα του αποσχιζόταν από την επιφάνεια των μελών του δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μια πληγή. Το αίμα κυλά από παντού, τα νεύρα του αποκαλύπτονται και μένουν γυμνά και οι παλλόμενες φλέβες του τρεμουλιάζουν χωρίς δέρμα. Θα μπορούσες να μετρήσεις τα παλλόμενα σπλάχνα και τα νεύρα που έλαμπαν στο στήθος του. (Met. 6.387-391)

Αυτή η αισθητικοποίηση της βίας επιτυγχάνεται μέσω μιας παρομοίωσης στην περιγραφή του θανάσιμου τραύματος του Πύραμου:

Το αίμα πήδηξε ψηλά, ακριβώς όπως όταν ένας ραγισμένος σωλήνας από μόλυβδο σχίζεται και πετά μακριά μια λεπτή ριπή νερού μέσα από την τρύπα που σφυρίζει και σπάει μέσα στον αέρα παλλόμενη. (Met. 4.121-124)

Ο κόσμος των *Μεταμορφώσεων* είναι ένας κόσμος ρευστότητας και αστάθειας. Κάθε μεταμόρφωση είναι οριστική και αμετάκλητη, όμως, αυτό που είναι ατελείωτο -ή χωρίς ραφή- τουλάχιστον μέσα στα όρια του ποιήματος είναι η μετάβαση από ιστορία σε ιστορία. Κάθε ιστορία διηγείται μια ξεχωριστή μεταμόρφωση και έχει ένα ξεχωριστό ψυχολογικό ή συναισθηματικό συστατικό στοιχείο· ωστόσο, κάθε ιστορία ρέει, δίχως προφανές ενδιαφέρον για το χρόνο ή το χώρο και σχεδόν χωρίς προσπάθεια, στην επόμενη⁴⁴. Αυτό που ενδιέφερε τον Οβίδιο περισσότερο και

⁴³ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 28-29.

⁴⁴ Habinek T., *Ο Οβίδιος και η Αυτοκρατορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 77-78, Schiesaro A., *Ο Οβίδιος και ο Επαγγελματικός Λόγος της Επιστημοσύνης, της Θρησκείας, της Ρητορικής*, στο Hardie

που του παρείχε ένα ανεξάντλητο πεδίο προς εξερεύνηση ήταν η ανθρώπινη συμπεριφορά κάτω από αντίξοες συνθήκες. Όλη η τέχνη του ποιητή είχε στόχο να προσδώσει πειστικότητα και να πείσει τον αναγνώστη ότι άσχετα από το πόσο απίθανες ή αλλόκοτες ήταν οι περιστάσεις οι χαρακτήρες δεν θα μπορούσαν να συμπεριφερθούν διαφορετικά⁴⁵.

P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 101, 109.

⁴⁵ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 60-62, Kenney E. J., *Οβίδιος*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 583-584.

Κεφάλαιο 3: Ρητορική, λογοτεχνία και ποίηση

3.1 Επισκόπηση της λογοτεχνίας των χρόνων του Αυγούστου

Κατά τους τελευταίους χρόνους της δημοκρατίας (δεύτερο τέταρτο του 1^{ου} αιώνα π.Χ.) και τους πρώτους της ηγεμονίας του Αυγούστου (28/27 π.Χ. - 14 μ.Χ.) παρατηρείται στη Ρώμη η εξάπλωση της γραφής και της ανάγνωσης, καθώς και της αγοράς του βιβλίου. Ο αριθμός των ιδιωτικών βιβλιοθηκών αυξάνεται και ιδρύονται δημόσιες βιβλιοθήκες. Το 28 π.Χ., ο Αύγουστος εγκαινίασε το ναό του Απόλλωνα στον Παλατίνο λόφο μια ελληνική και μια λατινική βιβλιοθήκη. Το γεγονός αυτό αποτελούσε έμπρακτη απόδειξη της ισοτιμίας της λατινικής γλώσσας έναντι της ελληνικής, καθώς και της ολοκληρωτικής αλληλοδιείσδυσης του ρωμαϊκού και του ελληνικού πολιτισμού. Την περίοδο της Δημοκρατίας βασική ιδέα ήταν η μετακένωση λογοτεχνικών ειδών από την Ελλάδα στη Ρώμη και η προσαρμογή τους στους εκφραστικούς τρόπους και τις ανάγκες της λατινικής λογοτεχνίας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι φανερό ότι η συνάντηση του ελληνικού και του ρωμαϊκού πολιτισμού διήνυε μια από τις πιο γόνιμες φάσεις της.

Η αναμέτρηση με την ελληνική λογοτεχνία εισέρχεται σε μια νέα φάση. Αναλυτικότερα, το ρωμαϊκό έπος, υπό την εμφανή επίδραση του ομηρικού και ελληνιστικού έπους, αλλά και της αρχαϊκής φάσης του, αναδεικνύεται σε βασικό ποιητικό είδος, όπου αντικατοπτρίζεται η ανακούφιση για τη λήξη των εμφυλίων πολέμων και η αισιοδοξία για την ανασυγκρότηση της ρωμαϊκής πολιτείας. Στη σκιά της ησιόδειας διδακτικής ποίησης και σε συνέχεια του λουκρητιανού *De rerum natura*, ο Βεργίλιος συνθέτει τα *Γεωργικά* του, που είναι εναρμονισμένα με το πρόγραμμα οικονομικών και γεωργικών μεταρρυθμίσεων του Αυγούστου. Την ίδια περίοδο, αλλά λίγο αργότερα, απαντάται η *Ars amatoria* του Οβιδίου, ένα από τα ευπώλυτα της κλασικής λατινικής λογοτεχνίας, που, ωστόσο, βρίσκεται στον αντίποδα του αυγούστειου μεταρρυθμιστικού προγράμματος, που πάσχιζε να ανατρέψει το κύμα του ευδαιμονισμού που κατέκλυζε την κοσμοκράτειρα και απειλούσε τις παραδοσιακές αξίες της. Το δράμα συνεχίζει να καλλιεργείται, παρά το γεγονός ότι δεν έχει σωθεί τίποτε παρά μόνο τίτλοι έργων και ελάχιστα σπαράγματα. Ανάμεσα στις μεγάλες απώλειες της σχετικής παραγωγής περιλαμβάνεται η *Medea* του Οβιδίου, η οποία συγκέντρωσε τον θαυμασμό της αρχαίας λογοτεχνικής κριτικής. Ο Σουητώνιος αναφέρει ότι και ο ίδιος ο Αύγουστος είχε συγγράψει μία τραγωδία με τίτλο *Ajax*. Επίσης, την αυγούστεια εποχή εμφανίζεται η βουκολική ποίηση με τις *Εκλογές* του Βεργιλίου υπό την επίδραση των θεοκρίτειων ειδυλλίων, αλλά με σαφή πολιτικό και ποιητολογικό ρωμαϊκό προσανατολισμό. Ο Οράτιος με τις *Ωδές* του «οδηγεί τη λυρική ποίηση στο αποκορύφωμά της μέσα από την αριστοτεχνική

μεταφύτευση μετρικών σχημάτων της αρχαϊκής ελληνικής λυρικής ποίησης στη λατινική ποίηση». Την ίδια εποχή εγγενώς ρωμαϊκά είδη, όπως για παράδειγμα η ελεγεία και η σάτιρα τελειοποιούνται. Ο Βεργίλιος ακολουθεί στην αρχή τον Θεόκριτο, μετά τον Άρατο και τον Ησίοδο και τέλος τον Όμηρο. Ο Οράτιος ακολουθεί άλλοτε την ελληνιστική γραμμή της λογοτεχνίας και άλλοτε ανατρέχει στους λυρικούς της αρχαϊκής εποχής. Ο Οβίδιος ακολουθεί την ελληνιστική παράδοση περισσότερο απ' ό,τι οι άλλοι ποιητές αυτής της περιόδου. Κλασικά χαρακτηριστικά ανιχνεύονται κυρίως στο πρώτο έργο του, τους *Amores*, ενώ ο αλεξανδρινισμός του προβάλλεται στα μεταγενέστερα έργα του. Ο Οβίδιος, λοιπόν, εγκαινιάζει τους αυτοκρατορικούς χρόνους, καθώς ζει ενσυνείδητα μέσα στη λατινική λογοτεχνική παράδοση, ενώ ο Βιργίλιος και ο Οράτιος συνθέτουν έργα εντελώς παράδοξα για την εποχή τους.

Η ρητορική αποκτά κεντρική θέση στη λογοτεχνία της εποχής με τη διάχυσή της σε όλα σχεδόν τα είδη (πεζά και ποιητικά). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι *Ηρωίδες* του Οβιδίου ένα νέο λογοτεχνικό είδος στο οποίο διασταυρώνονται με χαρακτηριστικό τρόπο η ποίηση με τη ρητορική. Με το τέλος της ρωμαϊκής δημοκρατίας οι ευκαιρίες για εκφώνηση ελεύθερου δημόσιου λόγου περιορίζονται σημαντικά, οι ρητοροδιδάσκαλοι στρέφουν το ενδιαφέρον τους ιδίως σε ζητήματα αισθητικής και ύφους, με αποτέλεσμα η επαφή της τέχνης τους με την λογοτεχνία να γίνεται ολοένα και πιο στενή και οι αμοιβαίες επιδράσεις αναπόφευκτες. Άλλωστε, οι ρητορικές σχολές προετοιμάζουν όχι μόνο πολιτικούς ή δικανικούς ρήτορες αλλά και διανοητές, δηλαδή ανθρώπους του πνεύματος που θα αφοσιωθούν προπαντός στη λογοτεχνική γραφή. Η ρητορεία, λοιπόν, αποτέλεσε το όργανο έκφρασης των αισθημάτων και των ιδεών, που ο ρωμαϊκός λαός δεν είχε πλέον τη δυνατότητα να εκφράσει από το βήμα. Την εποχή αυτή αρχίζει να διαδίδεται η συνήθεια της εκφώνησης λόγων (*declamationes*)⁴⁶ σε αίθουσες διαλέξεων, όπου ακόμη και

⁴⁶ Οι *declamationes* ήταν ρητορικές αγορεύσεις και γυμνάσματα που απαγγέλλονταν σε κλειστούς χώρους για ψυχαγωγικούς σκοπούς και διακρίνονταν σε *controversiae* και *suasoriae*. Οι *controversiae* ήταν δικανικοί λόγοι, οι οποίοι παρουσίαζαν δύο εντελώς αντίθετες θέσεις σε μια πλαστή δικαστική υπόθεση με περίπλοκα και παράδοξα συνήθως θέματα. Οι *suasoriae* ήταν συμβουλευτικοί λόγοι που στόχο είχαν να επηρεάσουν διάσημα πρόσωπα της ιστορίας ή της μυθολογίας στην περίπτωση που έπρεπε να αποφασίσουν για κάποιο θέμα σε μια δεδομένη δύσκολη στιγμή. Οι ρητορικές ασκήσεις (*declamationes*) με τη διπλή μορφή τους ως *Controversiae* (αντιλογίες, αμφισβητήσεις) και *Suasoriae* (λόγοι πειστικοί, συμβουλευτικοί) έγιναν γνωστές στις αρχές του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα και είχαν σκοπό να μορφώσουν το πνεύμα και να αναπτύξουν την καλαισθησία των νέων ανθρώπων, οι οποίοι επιθυμούσαν να αποκτήσουν βασικές γνώσεις ρητορικής τέχνης.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γεωργαλά - Πριόβολου Σ., «Σενέκας ο Πρεσβύτερος, Κριτής των Ρωμαίων Ρητόρων - Ρητοροδιδασκάλων και Τιμητής των Ελλήνων Ομοτέχνων τους», *Ρητορική Τέχνη και Ρητορική Διάσταση στη Λατινική Γραμματεία, Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 111-113, Μιχαλόπουλος Χ. Ν., & Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Ρωμαϊκή Ερωτική Ελεγεία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2213>, σελ. 22.

πρόσωπα που δεν ανήκουν στην τάξη των Συγκλητικών έχουν τη δυνατότητα να αναδείξουν το πνεύμα και το ρητορικό τους ταλέντο παρουσιάζοντας φανταστικά θέματα. Σε μια περίοδο όπου η πολιτική ρητορική ατονούσε, οι ρητορικές σχολές αποτέλεσαν τον τόπο έκφρασης των τάσεων της εποχής και των συναισθηματικών αδιεξόδων. Οι *declamationes* έγιναν αυτοσκοπός, ευκαιρία για κοινωνική συναναστροφή και δημόσια δραστηριότητα παραμένοντας παράλληλα και μέσο άσκησης της νεολαίας. Μιας και οι δικαστικοί αγώνες γίνονταν πλέον σπάνια, η ρητορική τέχνη περιοριζόταν στο να εξάπτει τη φαντασία των μαθητών και οι *declamationes* παρείχαν στους νέους μια ακαλαίσθητη και ψευδή γνώση της ρητορικής που θυσίαζε τα πάντα στην επιθυμία να προκαλέσει τα χειροκροτήματα του ακροατηρίου.

Είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι η λογοτεχνική παραγωγή της εποχής του Αυγούστου χαρακτηρίζεται από μια έντονη διάθεση πειραματισμού και ειδολογικής καινοτομίας όχι αποκλειστικά για τη δημιουργία νέων λογοτεχνικών ειδών, αλλά κυρίως για τη γόνιμη διασταύρωση προϋπαρχόντων λογοτεχνικών ειδών. Στην ιστοριογραφία ο Τίτος Λίβιος με το έργο του *Ab Urbe condita*, σε σχέση με τον Σαλλούστιο, «απομακρύνεται αποφασιστικά από την επίδραση της Συγκλήτου, αν και όχι πάντοτε με τον ίδιο βαθμό επιτυχίας». Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η παραγωγή ειδικών επιστημονικών συγγραμμάτων, όπως για παράδειγμα το *De architectura* του Βιτρούβιου, όπου το έντονο ενδιαφέρον για ζητήματα εσωτερικών χώρων και διακόσμησης απηχεί το πρόγραμμα οικοδομικής ανασυγκρότησης του Αυγούστου⁴⁷.

3.2 Η λογοτεχνία της Αυτοκρατορικής περιόδου

Η αυτοκρατορική περίοδος αρχίζει επί της ουσίας με τον Αύγουστο (27 π.Χ.-14 μ.Χ.), τυπικά όμως με τον αυτοκράτορα Τιβέριο (14-37 μ.Χ.) και φτάνει μέχρι το 476 μ.Χ., δηλαδή το έτος του εκτοπισμού του αυτοκράτορα Ρωμούλου Αυγουστύλου και χρονικό σημείο κατάρρευσης της δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Σε αντίθεση με τη γενική εντύπωση που αποπνέουν τα συγγράμματα του

⁴⁷ Albrecht M. V., *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας: από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η Σημασία της για τα Νεότερα Χρόνια*, Μτφρ. - Επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Τόμ. 1, 6^η έκδ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σελ. 734-735, Γεωργιά - Πριόβολου Σ., «Σενέκας ο Πρεσβύτερος, Κριτής των Ρωμαίων Ρητόρων - Ρητοροδιδασκάλων και Τιμητής των Ελλήνων Ομοτέχνων τους», *Ρητορική Τέχνη και Ρητορική Διάσταση στη Λατινική Γραμματεία, Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 109-110, Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1717-1718, Μιχαλόπουλος Χ. Ν., & Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Ρωμαϊκή Ερωτική Ελεγεία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2213>, σελ. 22, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_037.html

Διονυσίου του Αλικαρνασσέα σχετικά με τη ρητορική και συγκεκριμένα ότι η τέχνη υπηρετείται προς το τέλος του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από εμπνευσμένους διανοητές, πολλοί συγγραφείς και λόγιοι της εποχής υποστηρίζουν ότι η ρητορεία που αναπτύσσεται αυτή την περίοδο παρουσιάζει εμφανή σημάδια παρακμής. Την εποχή αυτή, λοιπόν, κάνει την εμφάνισή της μια γραμματεία με θέμα την *corrupta eloquentia*, δηλαδή την παρακμή της ρητορείας και τους λόγους αυτής της εξέλιξης (π.χ. τα κείμενα των Πετρώνιου, Τάκιτου, Κοϊντιλιανού). Περίπου από το 50 μ.Χ. οι πόλεις των μικρασιατικών παραλίων αρχίζουν και πάλι να ανθούν και καλλιεργείται σε αυτές μια νέα σοφιστική κίνηση με την ονομασία «Δεύτερη Σοφιστική». Η ρητορεία, που ακμάζει στο πλαίσιο της «Δεύτερης Σοφιστικής», αναπτύσσει λογοτεχνικές αξιώσεις και παράλληλα ασκεί σημαντική επίδραση στη λογοτεχνία. Την ίδια περίοδο παρατηρείται η ανάπτυξη και καλλιέργεια του πανηγυρικού λόγου, που ανήκει στο είδος της επιδεικτικής ρητορείας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο *Panegyricus* (Πανηγυρικός) του Πλίνιου του Νεότερου, προς τιμή του Τραϊανού, με αντικείμενο την προσωπικότητα, το ήθος και τα επιτεύγματα του ηγεμόνα. Επίσης, εδραιώνεται στη ρητορική εκπαίδευση το σύστημα των προγυμνασμάτων, που αφορούν όχι μόνο τους εκπαιδευόμενους ρήτορες, αλλά και τους ποιητές, τους φιλοσόφους και τους ιστορικούς⁴⁸.

Στη λογοτεχνία της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου συχνά αποδίδεται ο όρος ρητορική για να δηλώσει μια λογοτεχνία «κενής λεκτικής επίδειξης», σε αντίθεση με μια λογοτεχνία που ασχολείται σοβαρά με εξωκειμενικά θέματα: μια λογοτεχνία που εστιάζει σε άμεσους αισθητικούς και συναισθηματικούς εντυπωσιασμούς, σε αντίθεση με τη «λεπτή και υπαινικτική κατασκευή λεκτικών δομών». Η υποτιθέμενη επικράτηση μιας κενής ρητορικής τον 1^ο αιώνα μ.Χ. συνδέεται με τις ακόλουθες αλληλοσχετιζόμενες ιστορικές συνθήκες: πρώτον, το μεσουράνημα της ρητορικής στο ρωμαϊκό ανώτερο εκπαιδευτικό σύστημα και δεύτερον την παρακμή της δημοκρατικής πολιτικής ρητορικής υπό την αυτοκρατορική απολυταρχία. Η τέχνη του λόγου εγκαταλείπει την πολιτική σκηνή, καθώς κατέχει πλέον εξέχουσα θέση στην εκπαίδευση. Αναλυτικότερα, την εποχή αυτή οι ρητοροδιδάσκαλοι δίδασκαν στις σχολές τους τη ρητορική τέχνη σε παρατραβηγμένα και φανταστικά θέματα, η επιτυχία των οποίων κρινόταν από την ένταση του χειροκροτήματος και όχι από την ικανότητά τους να πείσουν με το λόγο τους μια πολιτική συνέλευση ή ένα σώμα ενόρκων. Αναλυτικότερα, οι ρητοροδιδάσκαλοι και οι ομιλητές επιδεικνύουν τις ρητορικές τους ικανότητες με την εκφώνηση δικανικών και συμβουλευτικών λόγων (*declamationes*) γύρω από φανταστικά θέματα. Ο ρήτορας λειτουργεί πλέον ως ένα είδος ηθοποιού και τα θέματα των λόγων του, που στοχεύουν στην προσέλκυση του ενδιαφέροντος και στην τέρψη του κοινού, εντυπωσιάζουν με τον εξωπραγματικό τους χαρακτήρα και τη δύναμη της φαντασίας. Η λεκτική παράσταση

⁴⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_039.html

πραγματοποιούνταν είτε στην αίθουσα δημηγοριών στη ρητορική σχολή, είτε στην αίθουσα απαγγελιών, που αποτέλεσε το κύριο θέατρο για την προφορική δημοσίευση της λογοτεχνίας της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου μετά την εισαγωγή στη Ρώμη της πρακτικής των δημόσιων απαγγελιών⁴⁹ από τον Γάιο Ασίνιο Πολλίωνα στη δεκαετία 30-20 π.Χ. Επίσης, στο πλαίσιο της ρητορικής εκπαίδευσης την εποχή αυτή εδραιώθηκε το σύστημα των προγυμνασμάτων, που αφορούν τους εκπαιδευόμενους ρήτορες, τους ποιητές, τους ιστορικούς και τους φιλοσόφους⁵⁰.

Έτσι, λοιπόν, η λογοτεχνική κουλτούρα επιστρέφει σε έναν προφορικό κυρίως τρόπο και αποτελεί μια λογοτεχνία άμεσου αντίκτυπου, κενή και αποσπασμένη από την πραγματικότητα, παρά μια λογοτεχνία περισυλλογής και στοχασμού πάνω στη γραπτή σελίδα. Ρήτορας και ποιητής συγκλίνουν⁵¹.

3.3 Η εκρητορίκευση της λατινικής λογοτεχνίας και ποίησης

Αν η σύνδεση μεταξύ ποιητικής και ρητορικής ξεκίνησε με το Γοργία, στους Ελληνιστικούς χρόνους η ρητορική βαθαίνει και προβάλλει με μεγαλύτερη σαφήνεια ένα αυστηρό σύστημα ορισμών και κανόνων δόμησης του λόγου με βάση τις αριστοτελικές αρχές. Στην αρχαία Ρώμη, όπου οι Έλληνες ρήτορες δίδαξαν τη ρητορική τέχνη, η ποίηση απέκτησε σύντομα στενή σχέση με τη ρητορική⁵². Αξίζει ν' αναφερθεί ότι στη συγγραφική δραστηριότητα του Κικέρωνα⁵³

⁴⁹ Η απαγγελία παρακίνησε τον Οβίδιο να παρουσιάσει τις ερωτικές του ελεγείες με δραματικό τρόπο και κυρίως να αξιοποιήσει τη ρητορική του εκπαίδευση.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 53-54.

⁵⁰ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 53-54,

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_039.html

⁵¹ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 53-54.

⁵² Wilkinson L. P., *Ο Κικέρων και η Σχέση της Ρητορικής με τη Λογοτεχνία*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 326-329.

⁵³ Ο Μάρκος Τ(ο)ύλλιος Κικέρωνας (Marcus Tullius Cicero, 106-43 π.Χ.), Ρωμαίος πολιτικός, ρήτορας, δικηγόρος και φιλόσοφος, επηρεάστηκε από τον Πλάτωνα και τη φιλοσοφική παράδοση της Ακαδημίας. Καταγόταν από

περιλαμβάνονται ποιήματα και επιστολές, δηλαδή ένα υβριδικό είδος μεταξύ λογοτεχνίας και ρητορικής που ήκμασε κατά την Ελληνιστική εποχή. Ο Κικέρωνας στη ρητορική του πραγματεία *De oratore* (*Περί ρήτορος*, 55-56 π.Χ.) απαιτεί από το ρήτορα να ασχοληθεί με την ποίηση, διότι θεωρεί ότι ο ποιητής και ο ρήτορας προσομοιάζουν. Ο ποιητής εξαρτάται και κάποτε περιορίζεται από το ρυθμό και τη μετρική της ποιητικής γλώσσας, σε αντίθεση με το ρήτορα που απολαμβάνει λίγη περισσότερη ελευθερία στη χρήση της γλώσσας. Ωστόσο, και οι δύο έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν το θέμα που επιθυμούν και να αξιοποιήσουν την εκφραστική δύναμη του λόγου. Ο Κικέρωνας, λοιπόν, υποστηρίζει ότι η ποίηση αποτελεί εξάσκηση για το ρήτορα, μια άποψη που θα συμμεριστεί αργότερα και ο Κοϊντιλιανός⁵⁴.

Το έργο του Κοϊντιλιανού⁵⁵ *Institutio oratoria* (*Η εκπαίδευση ενός ρήτορα*) αποτελεί πολύτιμο οδηγό για την εκπαίδευση του ρήτορα, διότι παρέχει πλήθος οδηγιών και παραδειγμάτων για όλο το εύρος της ρητορικής τέχνης με απώτερο σκοπό να εξελιχθεί ο μαθητής σε ιδανικό ρήτορα. Αναλυτικότερα, ο Κοϊντιλιανός στο έργο του έκανε μια επισκόπηση της ελληνικής λογοτεχνίας και

εύπορη οικογένεια και θεωρείτο ο μεγαλύτερος Ρωμαίος ρήτορας και αριστοτέχνης του λατινικού λόγου. Ο Κικέρων είναι ο θεμελιωτής μιας ρωμαϊκής φιλοσοφικής γραμματείας υψηλών καλλιτεχνικών αξιώσεων, η οποία πραγματεύεται θέματα από την περιοχή της πολιτικής, του δικαίου, της ηθικής και της ρητορικής. Στη Ρώμη διδάσκεται την ελληνική ρητορική τέχνη, παρακολουθεί στο Forum τις αγορεύσεις σπουδαίων ρωμαίων ρητόρων και συγκαταλέγεται στους ακροατές του νομομαθούς οίονοσκου Κοϊντου Μουκίου Σκαιόλα, γαμπρού του Γαΐου Λαιλίου. Στο περίφημο έργο του *De oratore* (*Περί του ρήτορος*) περιγράφει τις αρετές του άριστου ρήτορα και συνδέει τη φιλοσοφία με τη ρητορική.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Albrecht M. V., *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας: από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η Σημασία της για τα Νεότερα Χρόνια*, Μτφρ. - Επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Τόμ. 1, 6^η έκδ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σελ. 584-602,

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_035.html

⁵⁴ Καρακάση Κ., Σπυριδοπούλου Μ., & Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και Θεωρία των Λογοτεχνικών Γενών και Ειδών: Παραδείγματα και Εφαρμογές*, Κάλυπτος - Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σελ. 84, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_035.html

⁵⁵ Ο Κοϊντιλιανός (Marcus Fabius Quintilianus), ο σημαντικότερος ρητοροδιδάσκαλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας, με καταγωγή από την Ισπανία, γεννήθηκε περίπου το 35 μ.Χ. και πέθανε περίπου το 96 μ.Χ.. Μαθήτευσε, πριν επιστρέψει και πάλι στην πατρίδα του, δίπλα στο διάσημο γραμματικό Παλαίμων (Remmius Palaemon) και στο ρήτορα Domitius Afer και στη συνέχεια το 68 μ.Χ. ακολούθησε τον Γάλβα και επέστρεψε στη Ρώμη. Δίδαξε ρητορική για είκοσι χρόνια εισπράττοντας για τις υπηρεσίες του χρήματα από το δημόσιο ταμείο. Το έργο για το οποίο είναι περισσότερο γνωστός είναι η 12τομη *Institutio oratoria* (*Η εκπαίδευση ενός ρήτορα*), ένα εγχειρίδιο ρητορικής και μια πραγματεία για τους σκοπούς και τα ιδεώδη της ρητορικής, το οποίο δημοσιεύτηκε το 94 μ.Χ. και αποτελεί ένα ολοκληρωμένο σύστημα εκπαίδευσης για τη δημιουργία του τέλειου ρήτορα.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_041.html

παρά το γεγονός ότι δεν γνώριζε τους μεγάλους Έλληνες συγγραφείς, κατάφερε στηριζόμενος στα ελληνιστικά έργα, να διατρέξει την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή λογοτεχνία για να εκπαιδεύσει τους επίδοξους ρήτορες. Προτείνει, λοιπόν, μια διαβαθμισμένη πορεία σπουδής: Όμηρο και Βιργίλιο, τραγωδία και επιλογές από τους λυρικούς, Κικέρωνα και Λίβιο για τα πρώτα στάδια της παιδείας του ρήτορα και τέλος, κατά τα τελευταία χρόνια της ρητορικής εκπαίδευσης, ένα ευρύ φάσμα λατινικής και ελληνικής λογοτεχνίας. Ο μακροσκελής αυτός κατάλογος είναι ιδιαίτερα χρήσιμος, διότι σκοπός του είναι να υποδειχθούν οι διαθέσιμοι συγγραφείς και να επισημανθούν όσο πιο συνοπτικά γίνεται τα στοιχεία που προτείνονται για μίμηση και μπορούν να συνεισφέρουν στην ενίσχυση της ρητορικής δεινότητας⁵⁶.

Η στάση του Κοϊντιλιανού απέναντι στη ρητορική θεωρείται νέο-κικερώνεια. Στα τέλη του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., ο Κοϊντιλιανός διατυπώνει τη θεωρία περί ρητορικής ενσωματώνοντας στο κικερώνειο πρότυπο του τέλειου ρήτορα (*orator perfectus*) την ηθική διδασκαλία⁵⁷. Είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι επηρέασε σημαντικά τις νεοαριστοτελικές ποιητικές της νεωτερικότητας και συνέδεσε τη ρητορική με την ηθική. Η βασική θέση που διατρέχει το έργο του (*Institutio oratoria*) είναι ότι η ρητορική είναι η τέχνη της καλλιέπειας, της ευγλωττίας (*bene dicendi scientiam*), η οποία περιλαμβάνει τα προνόμια του καλαίσθητου λόγου και συγχρόνως τα ηθικά αξιώματα της ζωής του ομιλητή (*mores oratoris*), διότι μόνο ένας καλός, ηθικά δηλαδή ακέραιος άνθρωπος μπορεί να είναι καλός ρήτορας (*cum bene dicere non possit nisi bonus*: *Institutio oratoria* 11, 5, 34)⁵⁸. Ο Ρωμαίος ρήτορας παραδέχεται εξάλλου ότι ο ρήτορας μπορεί να πει κάποιο ψέμα προκειμένου να προφυλάξει τους αδαείς δικαστές από την πλάνη ή να προκαλέσει σε κάποιες περιπτώσεις πάθη για να πείσει το κοινό του. Ο ρήτορας, λοιπόν, υιοθετεί συγκεκριμένες τεχνικές, διότι «αυτός που έχει εκτοπιστεί από τον ίσιο δρόμο μπορεί να επιστρέψει σε αυτόν μόνο μέσα από μια άλλη παράκαμψη» (*Institutio oratoria* 2.17.27-29)⁵⁹.

⁵⁶ Καρακάση Κ., Σπυριδοπούλου Μ., & Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και Θεωρία των Λογοτεχνικών Γενών και Ειδών: Παραδείγματα και Εφαρμογές*, Κάλλιπος - Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σελ. 85, Winterbottom M., *Κριτική της Λογοτεχνίας*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 70, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_041.html

⁵⁷ Walzer A. E., "Quintilian's "Vir Bonus" and the Stoic Wise Man", *Rhetoric Society Quarterly*, Vol. 33, No. 4, 2003, pp. 36-37.

⁵⁸ Καρακάση Κ., Σπυριδοπούλου Μ., & Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και Θεωρία των Λογοτεχνικών Γενών και Ειδών: Παραδείγματα και Εφαρμογές*, Κάλλιπος - Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σελ. 85.

⁵⁹ https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_041.html

Παρά την αρνητική κριτική που είχε δεχθεί η ρητορική από τον Πλάτωνα, το παραπάνω αξίωμα του Κοϊντιλιανού επέτρεψε την ευρεία χρήση της από τους χριστιανούς. Έτσι, λοιπόν, για τον Αυγουστίνο (354-430 μ.Χ.) και τους σύγχρονούς του, η ρητορική δύναται να υπηρετήσει έναν καλό σκοπό. Για το λόγο αυτό, ο Κοϊντιλιανός και ο Κικέρωνας αποτελούν, εκτός των άλλων, τα πρότυπα των χριστιανών ρητόρων. Η χριστιανική ρητορική του Αυγουστίνου *De doctrina christiana*, που γράφτηκε μεταξύ του 397 και του 426 μ.Χ., είχε ως πρότυπο τον Κικέρωνα, ενώ, ο Κοϊντιλιανός άσκησε τεράστια επίδραση στους κριτικούς και τους δασκάλους του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα, διότι «προσέφερε κανόνες που μπορούσαν να αποδεχθούν, και ιδεώδη που μπορούσαν να προσπαθήσουν να πραγματοποιήσουν». Είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι μαζί με τη ρητορική διασώθηκε και η λογοτεχνία, καθώς και η κατάταξή της σε λογοτεχνικά είδη, βασικά συστατικά στοιχεία της παιδείας του ρήτορα από τον Κικέρωνα και μετά⁶⁰.

3.4 Η μορφή του Οβιδίου στη λατινική λογοτεχνική παράδοση

Ο Οβίδιος εμφανίζεται στη λογοτεχνική σκηνή στο σημείο μετάβασης ανάμεσα σε δύο περιόδους της λατινικής λογοτεχνίας, που συχνά εκλαμβάνεται ως μια μετάβαση από τη Χρυσή, αυγούστεια εποχή της πολιτικής και πολιτιστικής σταθερότητας και αρμονίας στην Αργυρή, αυτοκρατορική εποχή της καταπιεστικής απολυταρχίας, υπό την οποία η λογοτεχνία αποσπάται από τη δημιουργική συμβίωση με την πολιτική και πολιτιστική πραγματικότητα, πρόκειται δηλαδή για μια λογοτεχνία είτε τάσης για φυγή, είτε διαμαρτυρίας⁶¹. Η πολύπλευρη θεώρηση του Οβιδίου τον χαρακτηρίζει ως κατεξοχήν αυγούστεια μορφή και η δημιουργική σύνθεση ποικίλων παραδόσεων στην ποίησή του βρίσκει αναλογίες στην αυγούστεια αρχιτεκτονική, πολιτική ιδεολογία και ιστοριογραφία⁶². Η συνέπεια στο στυλ και την ποιητική ανάμεσα στα πρωιμότερα και

⁶⁰ Goodyear F. R. D., *Ρητορική και Φιλολογία*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 909, Καρακάση Κ., Σπυριδοπούλου Μ., & Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και Θεωρία των Λογοτεχνικών Γενών και Ειδών: Παραδείγματα και Εφαρμογές*, Κάλλιπος - Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σελ. 85.

⁶¹ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 51.

⁶² Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 29.

τα υστερότερα έργα του Λατίνου ποιητή αποτέλεσαν τροχοπέδη για τη θεώρησή του ως μεταβατικού ποιητή ανάμεσα σε περιόδους⁶³.

Η ποιητική σταδιοδρομία του ποιητή διήρκησε περισσότερο από σαράντα χρόνια, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας 30-20 π.Χ. μέχρι το τέλος της δεκαετίας 10-20 του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., κατά τη διάρκεια της οποίας καλλιέργησε μια ποικιλία ποιητικών μορφών, όπως η ερωτική ελεγεία και η τραγωδία, η ψευδο-διδασκτική και η επικής κλίμακας αφήγηση, οι επιστολές μυθολογικών ηρωίδων και οι επιστολές από την εξορία⁶⁴. Τα πρώτα έργα του Οβιδίου κάνουν την εμφάνισή τους τη λαμπρή περίοδο της πρώιμης αυγούστειας ηγεμονίας, ενώ, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τιβέριου, ο Λατίνος ποιητής ζει εξόριστος στην Ποντική γη και αποκομμένος από τα κέντρα της πολιτιστικής και πολιτικής ζωής. Ο θάνατος του Ορατίου (8 π.Χ.) σηματοδοτεί για τον Οβίδιο την έναρξη μιας μοναχικής ποιητικής πορείας, χωρίς σημαντικούς αντιπάλους, κατά τη μεταπτωτική Αργυρή Εποχή, για να υποστεί τη δική του προσωπική πτώση στην εξορία το 8 μ.Χ. Η εξορία του Οβιδίου αποτελεί μια ακραία περίπτωση της καινούριας πραγματικότητας που βιώνουν οι αυτοκρατορικοί συγγραφείς, οι οποίοι είναι εκτεθειμένοι στην αυθαίρετη εξουσία του αυτοκράτορα⁶⁵. Ο Οβίδιος, όπως οι διάδοχοί του τον 1^ο αιώνα, έχει εξίσου επίγνωση της ανάγκης να διαπραγματευτεί τη σχέση του με τη λογοτεχνική παράδοση της αυγούστειας περιόδου και κυρίως με την ποίηση του Βιργιλίου. Όμως, ορισμένες πτυχές της αυτοσυνειδησίας του Οβιδίου, δηλαδή, η έμφαση που δίνει στην αξία και τη δύναμη της ρητορικής ως τέχνη λεκτικής επίδειξης και ως παράσταση, καθώς και η επίγνωσή του για την ασαφή σχέση ανάμεσα σε λέξεις και πράγματα, μπορούν να ερμηνευτούν μέσα στα ίδια τα σύγχρονα συμφραζόμενα της πρώιμης ηγεμονίας⁶⁶.

⁶³ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 53.

⁶⁴ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 19.

⁶⁵ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 52.

⁶⁶ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 57.

Ο Οβίδιος γεννημένος το 43 π.Χ., την αμέσως επόμενη χρονιά από τη δολοφονία του Ιουλίου Καίσαρα, απολάμβανε τα οφέλη της αυγούστειας ηγεμονίας και η ποίησή του εξέφραζε τις αντιλήψεις της εποχής του. Ως αποτέλεσμα, οι πολιτικές και κοινωνικές ανησυχίες που παρεισέφρησαν στην ποίησή του διέφεραν από αυτές των προκατόχων του, όπως του Βιργιλίου, του Ορατίου και του Προπέρτιου. Αν και η ηγεμονία κατά τη διάρκεια της ζωής του Οβιδίου εξελίχθηκε από ένα σύνολο θεσμικών ρυθμίσεων και προσωπικής νομιμοφροσύνης σε μια πολιτιστική ηγεμονία ευρύτερης βάσης που ενσωμάτωσε νέους ή αναθεωρημένους λόγους εξουσίας, σεξουαλικότητας και θρησκείας και νέες αντιλήψεις χώρου και χρόνου, έτσι επίσης η ποίηση του Οβιδίου ξεπερνά τους προκατόχους της κινούμενη πέρα από το θεμελιώδες πρώιμο αυγούστειο ενδιαφέρον για την επανίδρυση της Ρώμης προς την ύστερη αυγούστεια θεώρηση της αυτοκρατορίας. Η ποίηση του Οβιδίου ασχολείται με προοπτικές, δηλαδή, «από μια θέση στο θέατρο προς το θέαμα κάτω χαμηλά, από τη Ρώμη προς τις απόμακρες κτήσεις της» και από τους αμετάβλητους ουρανούς προς τη γη που αλλάζει συνεχώς, όπως αναφέρεται στους τελευταίους στίχους των *Μεταμορφώσεων*, ενώ, ο Βιργίλιος, ο Οράτιος και ο Προπέρτιος ενδοσκοπούν πολιτικά, εστιάζοντας στη ρωμαϊκή ιστορία και στις εσωτερικές διεργασίες της ρωμαϊκής κοινωνίας⁶⁷.

Αξίζει να επισημανθεί ο ρόλος της επίδειξης στον πρώιμο αυτοκρατορικό πολιτισμό και κυρίως στην οπτική σφαίρα, καθώς η σχέση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους υπηκόους εκφραζόταν με πολύ ορατούς τρόπους. Συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας προσέφερε θεάματα στο λαό στο θέατρο ή στο αμφιθέατρο, όπου ο ίδιος παρουσιαζόταν στο λαό από το θεωρείο του. Τα αρχιτεκτονικά και τα γλυπτά μνημεία αποτελούν περισσότερο μόνιμες μορφές αυτοκρατορικής επίδειξης και ανάδειξης της αυτοκρατορικής αίγλης. Επιπροσθέτως, η λεκτική επίδειξη με τη μορφή λόγων που απευθύνονται από και προς τον αυτοκράτορα θεωρείτο σημαντική, αν και λόγω της ελλιπούς παράδοσης των κειμένων δεν υπάρχουν ολοκληρωμένα δείγματα της αυτοκρατορικής ρητορικής πριν από τον ογκώδη *Panegyricus* του Πλινίου του νεότερου (100 μ.Χ.), ο οποίος απευθύνεται στον Τραϊανό. Ο ισχυρισμός ότι η ρητορική υποχωρεί στις σχολές με τον ερχομό της

⁶⁷ Habinek T., *Ο Οβίδιος και η Αυτοκρατορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 69-70, Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 52, Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1717-1718.

ηγemonίας δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μια υπεραπλούστευση⁶⁸. Ο Οβίδιος προσφέρει παραδείγματα της ποίησης των θεαμάτων σε περιγραφές θρησκευτικών εορτών στους *Fasti*, σε περιγραφές αρματοδρομιών στον υπόδρομο (*Amores* 3.2, *Ars* 1.135-62), στις περιγραφές ενός μελλοντικού θριάμβου (*Ars amatoria* 1.205-28), καθώς και παρόντων ή προσδοκώμενων θριάμβων στην ποίηση της εξορίας. Στον τόπο της εξορίας του, ο Οβίδιος σκιαγραφεί το πρόγραμμα μιας ευκαιριακής αυλικής ποίησης της Ρώμης με τον αυτοκράτορα στο κέντρο της και με τον ίδιο τον ποιητή παρόντα ως θεατή και συμμετοχο, που θα πραγματοποιηθεί από συγγραφείς όπως ο Στάτιος και ο Μαρτιάλης. Το είδος αυτό της ποίησης έχει αλεξανδρινές καταβολές στην ποίηση που εξυμνεί τη δύναμη και τον πολιτισμό της πτολεμαϊκής αυλής⁶⁹.

Επιπροσθέτως, το αυτοκρατορικό έπος και η ιστοριογραφία επενδύουν στην *ένάργεια*, δηλαδή, στη λεκτική ανάκληση εντυπωσιακών οπτικών εντυπώσεων. Στην ποίησή του από την εξορία ο Οβίδιος καλλιεργεί τον οπτικό ιλουζιονισμό, που θα μπορούσε να ανακαλέσει εικόνες της μακρινής Ρώμης. Επιπροσθέτως, ο Λατίνος ποιητής επενδύει στη ματιά στα προγενέστερα έργα του και κυρίως στις *Μεταμορφώσεις*, που προσφέρουν στον αναγνώστη μια ζωντανή αίσθηση θέασης των παράξενων γεγονότων που ξετυλίγονται σε τοπία συχνά αισθησιακά με τη χρήση τεχνικών, που συμπεριλαμβάνουν την ταύτιση με τις συναισθηματικές αντιδράσεις των εσωτερικών θεατών. Αυτή η θεαματικότητα είναι στενά συνδεδεμένη με τον ιλουζιονισμό, που χαρακτηρίζει τη ρεαλιστική αισθητική σε όλη την αρχαιότητα, η οποία εκδηλώνεται με ένταση στην πρόιμη αυτοκρατορία σε συγγραφείς όπως για παράδειγμα ο Πλίνιος ο νεότερος και ο Στάτιος⁷⁰.

Για τον Οβίδιο η λογοτεχνική ιστορία είναι ένα είδος ρητορικής, «ένας τρόπος να δείξει κανείς πώς κάτι μπορεί να κατασκευαστεί έτσι, ώστε να μπορεί να παρουσιαστεί ανάλογα με την οπτική που υιοθετείται κάθε φορά ή ανάλογα με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα»⁷¹. Ο Οβίδιος

⁶⁸ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 57-58.

⁶⁹ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 58.

⁷⁰ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 58-59.

⁷¹ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 19.

διερευνά διαρκώς νέες δυνατότητες στο έργο του και επανειλημμένα δραματοποίησε τη μεταμόρφωση της δικής του *persona* από ελεγειακό ποιητή σε τραγωδό, από ερωτικό ποιητή σε *praeceptor amoris*, από ποιητή της ελαφράς ελεγείας σε επικό ποιητή και ποιητή αιτιολογικής ποίησης και, τέλος, σε ποιητή της εξορίας⁷².

3.5 Η ρητορικότητα του Οβιδίου

Το 31 π.Χ., έτος κατά το οποίο διεξήχθη η περίφημη ναυμαχία του Ακτίου⁷³, ο Οβίδιος ήταν ακόμη παιδί, ενώ, ο Οράτιος και ο Βιργίλιος, που είχαν ζήσει την αναρχία και την αιματοχυσία της παρακμάζουσας ρωμαϊκής δημοκρατίας, ένιωθαν ευγνωμοσύνη για το καθεστώς του Αυγούστου, στο πρόσωπο του οποίου έβλεπαν το σωτήρα του πολιτισμού. Η ρητορική, που εξακολουθούσε να αποτελεί το κυριότερο στοιχείο της υψηλότερης παιδείας, παρά το γεγονός ότι χωριζόταν όλο και περισσότερο από την πραγματικότητα, αποτελούσε πλέον στα χέρια πολλών από τους

⁷² Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 40.

⁷³ Με τη νίκη του Οκταβιανού εναντίον του Μάρκου Αντώνιου στη ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.), ο Οκταβιανός ήταν πλέον ο μόνος και αδιαμφισβήτητος διεκδικητής της εξουσίας στη Ρώμη επισφραγίζοντας ταυτόχρονα και το τέλος της δημοκρατίας (*Res Publica*). Ο Οκταβιανός διακήρυξε ότι σκοπός του ήταν η αποκατάσταση της Δημοκρατίας και παρουσίαζε τον εαυτό του ως αποκαταστάτη και μοναδικό εγγυητή της ειρήνης, μιας και έβαλε τέλος στους μακροχρόνιους και αδελφοκτόνους εμφύλιους πολέμους που είχαν ερημώσει την ιταλική χερσόνησο. Ταυτόχρονα, όμως, εργάστηκε σκληρά και κατάφερε να διαχειρίζεται την εξουσία ως απόλυτος και μόνος κυρίαρχος. Με τον ευφυή αυτό τρόπο η αποκατάσταση της δημοκρατίας προετοίμασε το έδαφος για την επιβολή της μοναρχικής διακυβέρνησης στη Ρώμη. Η έκταση του ρωμαϊκού κράτους και η *rex romana* ευνόησαν τη μετακίνηση πληθυσμών, με ποικίλα κίνητρα, σε όλη την αυτοκρατορία. Οι αυτοκράτορες ταξίδευαν στις απομακρυσμένες επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπου εγκαθίσταντο στρατιωτικοί διοικητές, συνοδευόμενοι συχνά από δασκάλους και λογίους με το πρόσχημα της ανάγκης να διαδοθεί το ρωμαϊκό ιδεώδες. Η λατινική γραμματεία βρίθει από αναφορές σε ταξίδια στην Ελλάδα και συγκεκριμένα ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα* διηγείται με γλαφυρότητα τις φανταστικές θαλάσσιες περιπέτειες του Αινεία, ο Οβίδιος στις *Μεταμορφώσεις* παραθέτει περιγραφές ελληνικών νησιών και ο Οράτιος στο πρόσωπο του Βιργιλίου που πλέει προς την Αθήνα, αναγνωρίζει την τολμηρή ανθρώπινη φύση, που διψάει για περιπέτεια και αψηφά το θαλάσσιο κίνδυνο.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Δημοπούλου Ρ., "Hugo Favolius Hodoeporici Byzantini Liber III (1563): Γλωσσική και Ερμηνευτική Εξέταση", Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2006, σελ. 19, Eck W., *Η Εποχή του Αυγούστου*, Μτφρ. - Επιμ. Ανδρέας Ν. Μιχαλόπουλος, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2014, σελ. 63-68, Μιχαλόπουλος Χ. Ν., & Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Ρωμαϊκή Ερωτική Ελεγεία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2213>, σελ. 20-21.

αντιπροσώπους της ένα απλό παιχνίδι με λόγια και ιδέες⁷⁴. Η τεχνική διαμόρφωσης της πραγματικότητας και της ερμηνείας της, με βάση ευμετάβλητες οπτικές και λίγο ως πολύ προκαθορισμένα πρότυπα, με άλλα λόγια η ρητορική, αποτελεί την ενοποιό επιστήμη της ποίησης του Οβιδίου⁷⁵.

Ο Λατίνος ποιητής κατέχει εξέχουσα θέση στις αναμνήσεις του Σενέκα του πρεσβύτερου από τις σχολές ρητορικής της πρώιμης αυγούστειας περιόδου, τις *Controversiae* και τις *Suasoriae*, που δημοσιεύτηκαν σε προχωρημένη ηλικία του Σενέκα. Ο Σενέκας ο πρεσβύτερος (*Contron.* 2.2.8-12) αναφέρει ότι την εποχή των σπουδών του ο Οβίδιος θεωρούνταν ότι είναι ένας καλός ρήτορας και εξαίρει την εξυπνάδα της πραγμάτευσης του Οβιδίου σχολιάζοντας ότι «διήλθε τους κοινούς τύπους χωρίς καθορισμένη σειρά». Πρόκειται για τη γέννηση ενός στερεότυπου για την υπερβολική εφευρετικότητα (*ingenium*), η οποία συνδυάζεται με την έλλειψη αυτο-πειθαρχίας και κρίσης (*iudicium*), που αποδίδεται στον Οβίδιο και τους συγγραφείς του ύστερου 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Επίσης, σχετικά με την αγάπη του Οβιδίου για τις *sententiae*, δηλαδή τα γνωμικά και τις εντυπωσιακές αποφθεγματικές ρήσεις κατά τα πρότυπα του Ευριπίδη και των ρητοροδιδασκάλων, που αποτελούσαν βασικό στοιχείο της ρητορικής εκπαίδευσης της εποχής, ο Σενέκας ο πρεσβύτερος σχολιάζει [*Contr. (excerpta)* 3.7.1]: *iste sensus eius est [sc. Ovidi], qui hoc saeculum amatoriis non artibus tantum sed sententiis implevit*. Ο Οβίδιος θαύμαζε τις *sententiae* του Porcius Latro και επιδόθηκε και ο ίδιος στη δημιουργία και χρήση τους στην ποίησή του. Αποσπάσματα από έναν πλαστό δικανικό λόγο (*controversia*), που συνέθεσε ως μαθητής, αποκαλύπτουν το έδαφος πάνω στο οποίο βλάστησε η κλίση του για αποφθέγματα και για αντιθέσεις που εκδηλώνει αργότερα στο ποιητικό του έργο. Την εκτίμησή του μονοπωλούν οι *controversiae*, όπου το κύριο ενδιαφέρον του στρέφεται γύρω από την ψυχολογία των προσώπων και τη σκιαγράφηση του χαρακτήρα τους. Οι πλαστοί συμβουλευτικοί λόγοι (*suasoriae*), στους οποίους ο ομιλητής επιχειρεί να πείσει μια προσωπικότητα του μύθου ή της ιστορίας για τη λήψη μιας σοβαρής απόφασης, ασκούν τη δύναμη του λόγου του και το ταλέντο του να υποδύονται συναισθήματα άλλων προσώπων. Κατά το Σενέκα, οι ρητορικοί λόγοι του νεαρού Οβιδίου αποτελούν ποιήματα σε πεζό λόγο. Αργότερα ο Οβίδιος θα προσδώσει ποιητική διάσταση σε ρητορικά τεχνάσματα⁷⁶.

⁷⁴ Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1717-1718.

⁷⁵ Schiesaro A., *Ο Οβίδιος και ο Επαγγελματικός Λόγος της Επιστημοσύνης, της Θρησκείας, της Ρητορικής*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 105.

⁷⁶ Albrecht M. V., *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας: από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η Σημασία της για τα Νεότερα Χρόνια*, Μτφρ. - Επιμ. Δ. Ζ. Νικίτας, Τόμ. 1, 6^η έκδ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005,

Μια ιδιαίτερα ισχυρή σύνδεση έχει διαπιστωθεί μεταξύ της εκπαίδευσης των πρώτων χρόνων του Οβιδίου και του ύφους και της δομής των λόγων της ποίησής του. Είναι πάντως πολύ δύσκολο να εντοπίσει κανείς σ' αυτούς τους λόγους πολύ περισσότερα ή πολύ πιο ευδιάκριτα στοιχεία δημηγορίας από εκείνα που βρίσκονται γενικά σε υποτιθέμενα λιγότερο «ρητορικούς» συγγραφείς, όπως ο Βιργίλιος ή και ο Όμηρος. Οι αποτελεσματικοί λόγοι κατασκευάζονταν σύμφωνα με αναγνωρίσιμες στρατηγικές πειθούς και μάλιστα ο ίδιος ο Βιργίλιος αποτέλεσε πρότυπο για ρήτορες. Οι *Ηρωίδες* θεωρήθηκαν το «πιο ρητορικό έργο» ενός «ρητορικού ποιητή» εν μέρει λόγω της υποτιθέμενης ομοιότητάς τους με τις ασκήσεις δημηγορίας. Συγκεκριμένα, οι *Ηρωίδες* συσχετίστηκαν με τα ρητορικά γυμνάσματα (*declamationes*) που διδάσκονταν στις ρητορικές σχολές της εποχής. Οι μονές επιστολές έχουν διαβαστεί επανειλημμένα ως λογοτεχνικές εκδοχές ενός συγκεκριμένου τύπου δημηγορίας, της *suasoria* ή της ηθοποιίας, μιας καθιερωμένης ρητορικής άσκησης, η οποία ζητούσε από το μαθητή να συνθέσει ένα λόγο, τον οποίο θα εκφωνούσε ένα διάσημο πρόσωπο κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Ιδιαίτερα σημαντική σε αυτή την περίπτωση ήταν η λεπτομερής και προσεκτική σκιαγράφηση του χαρακτήρα του ομιλούντος προσώπου, με σκοπό την επιτυχημένη απόδοση των σκέψεων και των συναισθημάτων του (ήθοποιία ή προσωποποιία). Αντίθετα, οι διπλές *Ηρωίδες* παραλληλίστηκαν με το άλλο είδος ρητορικής άσκησης, τις *controversiae*, όμως, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθούν απλώς ως το έμμετρο αντίστοιχό τους. Η λεπτομερής σκιαγράφηση του χαρακτήρα θεωρείται προαπαιτούμενο και γι' αυτό το είδος ρητορικής άσκησης. Η αναγκαστική ταύτιση των *Ηρωίδων* με τέτοιου είδους ασκήσεις δεν υποτιμά απλώς την πλούσια και ποικίλη υφή των ποιημάτων, αλλά «παρεμπιπτόντως προϋποθέτει μια κάπως υποβολιμαία θεώρηση των ίδιων των ηθοποιών»⁷⁷.

Επιπροσθέτως, η αναλυτική επεξεργασία της ερωτικής συμβουλής από τα δύο πρώτα βιβλία της *Ars amatoria* στο τρίτο και ακολούθως στα *Remedia amoris* αντικατοπτρίζουν τη συνήθεια για επιχειρηματολογία και από τις δυο πλευρές μιας υπόθεσης, την οποία απορρόφησε ο Οβίδιος στα

σελ. 897-898, Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 55, Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Οβίδιος Ηρωίδες 20-21: Ακόντιος και Κυδίππη, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, σελ. 82-83.

⁷⁷ Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Οβίδιος Ηρωίδες 20-21: Ακόντιος και Κυδίππη, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, σελ. 35-37, Schiesaro A., *Ο Οβίδιος και ο Επαγγελματικός Λόγος της Επιστημοσύνης, της Θρησκείας, της Ρητορικής*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 106.

χρόνια της εκπαίδευσής του στη ρητορική της δημηγορίας⁷⁸. Η ελεγεία 1.9 των *Amores*, ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα οβιδιανής ρητορικής, παίρνει τη μορφή ρητορικής άσκησης που αναπτύσσει το παράδοξο «ο εραστής είναι στρατιώτης»· το εναρκτήριο δίστιχο επιδεικνύει ένα ρητορικό σχήμα επανάληψης, την *conduplicatio*:

Militat omnis amans, et habet sua castra Cupido;

Attice, crede mihi, militat omnis amans.

(Κάθε εραστής είναι στρατιώτης, και ο Έρωτας έχει το στρατόπεδό του· πίστεψέ με, Αττικέ, κάθε εραστής είναι στρατιώτης)⁷⁹.

Στο έργο, λοιπόν, του Λατίνου ποιητή παρατηρείται η απαρχή μιας μακράς κυριαρχίας της ρητορικής πάνω στην ποίηση, καθώς η λατινική γλώσσα «μοιάζει να χαλαρώνει μέσα στην αφηγηματική εύροια και τη συντακτική ενάργεια, ακόμη και όταν γίνεται όργανο ρητορικής επιτήδευσης και αυτοστοχασμού». Κατά τον Οβίδιο, η ρητορική και η ποίηση εκπηγάζουν από την ίδια πηγή και τροφοδοτούν η μια την άλλη αμοιβαίως⁸⁰.

⁷⁸ Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 41.

⁷⁹ Hardie P., *Οβίδιος: The Cambridge Companion*, Μτφρ. - Επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2010, σελ. 8.

⁸⁰ Bieler L., *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, Μτφρ. Αριστόξενος Δ. Σκιαδάς, Εκδόσεις Κασσάνδρα Μ. Γρηγόρη, Αθήνα 1965, σελ. 259, Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1715-1718, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 52.

Κεφάλαιο 4: Η οβιδιανή ρητορική

4.1 Η ρητορική τέχνη στις «Μεταμορφώσεις» του Οβιδίου

Ο Οβίδιος χρησιμοποίησε αριστοτεχνικά τους μύθους της αρχαίας ελληνικής κυρίως και ρωμαϊκής κληρονομιάς και ισορροπώντας μεταξύ παράδοσης και εξερεύνησης δημιούργησε τις *Μεταμορφώσεις*, ένα ποιητικό έργο ολότελα διαφορετικό από το προηγούμενο έργο του. Ο Λατίνος ποιητής επεχείρησε να διαρθρώσει σ' ένα ενιαίο σύνολο το ποικίλο και διασπασμένο μυθολογικό υλικό και με την επιδέξια χρήση κάθε ρητορικού μέσου παρουσίασε ένα ποιητικό έργο απaráμιλλης αφηγηματικής γοητείας, κομψότητας και περιγραφικής ενάργειας. Οι μορφές του Ηρακλή, του ποταμίσιου θεού Αχελώου, του Ερυσίχθονα, που βεβήλωσε το άλσος της Δήμητρας και τιμωρήθηκε για αυτή την πράξη του με μια ακόρεστη πείνα αποτέλεσαν μαριονέτες στα χέρια του Οβιδίου που απέκτησαν φωνή και εξαιρετική ρητορική δεινότητα που θα ζήλευε ακόμη και ο ευφύστερος ρητοροδιδάσκαλος απ' όσους ο Οβίδιος είχε ακούσει. Ο Ερυσίχθων, λοιπόν, προκειμένου να χορτάσει την υπερφυσική του πείνα, πουλάει την κόρη του για να αγοράσει φαγητό. Η μικρούλα στην προσευχή της ζητάει τη βοήθεια του θεού Ποσειδώνα, ο οποίος τη συμπονά και τη μεταμορφώνει σε νεαρό ψαρά. Δεν αργεί να τον (ή την) πλησιάσει ένας αγοραστής, που «τον» ρωτά πολύ ευγενικά, με ένα κομψό λογύδριο, αν είδε να περνά η δούλη που είχε χαθεί. Το υποτιθέμενο αγόρι απάντησε πως ούτε άντρας, ούτε γυναίκα «έξω από εμέ» δεν πέρασε απ' αυτόν το δρόμο. Ο Αχελώος, που διηγείται την ιστορία, προσθέτει πνίγοντας ένα στεναγμό: «Κι εγώ μπορώ να αλλάξω όψη· μια φορά είχα την όψη ενός ταύρου με κέρατα». Πιεζόμενος από τους ακροατές του για περαιτέρω εξηγήσεις, ο Αχελώος αναφέρεται στις ερωτοτροπίες με τη Δηιάνειρα, τις δικές του και του Ηρακλή, παραθέτοντας το λόγο του, με τον οποίο στήριξε τις διεκδικήσεις του, και την ωμή απάντηση του Ηρακλή· περιγράφει τη μάχη τους και πως ο Ηρακλής πάνω στη μάχη του έσπασε το ένα του κέρατο, τότε που είχε ακόμη τη μορφή του ταύρου. Ο ποιητής με το ανεξάντλητο ταλέντο του και την εφαρμογή της επιτηδευμένης τεχνικής των ρητορικών σχολών προσδίδει μια νέα ποιητική υπόσταση στη μυθολογία με πικάντικες και διασκεδαστικές ιστορίες, έξυπνες εκφράσεις, παράξενες και απελπιστικές πράξεις που είχαν τις πιο απίθανες αφορμές, υπερβάλλουσες εκδηλώσεις των αισθημάτων, που θα ήταν κωμικές αν αποδίδονταν σε πραγματικούς άντρες και γυναίκες ή αν παρουσιάζονταν σαν προετοιμασία για την αντιμετώπιση πραγματικών καταστάσεων, με σκοπό να τρέψει τον αναγνώστη με μια σειρά ιστοριών που θα τον συναρπάσουν και συγχρόνως θα τον διασκεδάσουν⁸¹.

⁸¹ Rose H. J., *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας: Από την Πεζογραφία του Αυγούστου ως τον Αυγουστίνο*, Τόμ. 2, 3^η έκδοση, Μτφρ. Κ. Χ. Γρόλλιος, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 1989, σελ. 44-45.

Τα εξάμετρα στις *Μεταμορφώσεις* αποτελούν ένα θαυμάσιο μέσο για γρήγορη αφήγηση. Στην τεχνική αυτή ευκολία προστίθεται μια ασυναγώνιστη επινοητική δύναμη, η οποία δίνει τη δυνατότητα στον Οβίδιο να εκμεταλλεύεται ιδέες και καταστάσεις στο έπακρο. Τα αναμφισβήτητα ρητορικά χαρίσματα του ποιητή τον έκαναν να θεωρηθεί ανειλικρινής και άκαρδος και φαίνεται ότι πράγματι δεν είχε ικανότητα για δυνατή συγκίνηση ή θρησκευτικό αίσθημα. Παρόλα αυτά οι *Ηρωίδες* και τα ποιήματα της εξορίας αποδεικνύουν ότι δεν του έλειπε η ευαισθησία⁸². Είναι αξιοσημείωτο ότι οι μυθικές μορφές ζωντανεύουν, μιλούν και ενεργούν, όπως οι άνθρωποι και ο λόγος τους γεμάτος χάρη και σπιρτάδα συνυφαίνεται με τις κατακτήσεις της ρητορικής τέχνης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η φραστική αντιπαράθεση ανάμεσα στον Οδυσσέα και τον Αίαντα για τα όπλα του Αχιλλέα, καθώς και η ευλογοφανή επιχειρηματολογία της Βυβλίδας για τον αδιέξοδο, άνομο και παράφορο έρωτά της για το δίδυμο αδελφό της, τον Καύνο⁸³.

⁸² Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 1718.

⁸³ Kennedy G. A., *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton University Press, New Jersey, Princeton, 1963, σελ. 7, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 65, Τσιρινγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωϊκά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 8, 131.

4.2 «Μεταμορφώσεις»: «Η περί των όπλων του Αχιλλέως κρίσις»

Εικ. 2: «Η περί των όπλων του Αχιλλέως κρίσις»

Το πρώτο επεισόδιο του δεκάτου τρίτου βιβλίου των *Μεταμορφώσεων* (Met. 13.1-398) αναφέρεται στο ρητορικό αγώνα ανάμεσα στον Οδυσσέα και τον Αίαντα για την απόκτηση των θεϊκών όπλων του νεκρού Αχιλλέα. Το επεισόδιο αυτό, το οποίο θεωρείται ένα από τα εκτενέστερα των *Μεταμορφώσεων*, τελειώνει με την αυτοκτονία και τη μεταμόρφωση του ηττημένου Αίαντα σε υάκινθο⁸⁴:

*purpureum viridi genuit de caespite florem,
qui prius Oebalio fuerat de vulnere natus* (Met. 13.395-396)

Με το ρητορικό ποιητικό του λόγο, ο Οβίδιος μετέτρεψε τα ηρωικά κατορθώματα της επικής παράδοσης σε ένα διαγωνισμό λέξεων, ο οποίος τελειώνει με το θρίαμβο των λέξεων επί των κατορθωμάτων (Met. 13.382-383): *quid facundia posset, / re patuit, fortisque uiri tulit arma disertus* («το γεγονός αποκάλυψε τη δύναμη της ευφράδειας και ο ρήτορας πήρε τα όπλα του γενναίου άνδρα»)⁸⁵.

Οι πρώτες πηγές του μυθικού αυτού επεισοδίου εντοπίζονται στον επικό κύκλο και συγκεκριμένα στα μη διασωθέντα έπη *Μικρά Ιλιάς* και *Αίθιοπες*. Η χαμένη τραγωδία του Αισχύλου *Όπλων Κρίσις* και η σωζόμενη τραγωδία *Αΐας* του Σοφοκλή πραγματεύονται το συγκεκριμένο θέμα

⁸⁴ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 67-68, Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 1-23, Τσιφργκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 153.

⁸⁵ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), *"Οβίδιος: The Cambridge Companion"*, (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 56.

του τρωικού μύθου, ενώ, από τα μέσα του πέμπτου με τέταρτου αιώνα π.Χ., στο πλαίσιο της ρητορικής πρακτικής, ο Αντισθένης παρουσιάζει με το ίδιο θέμα ένα ζεύγος διασωθέντων αντιτιθέμενων λόγων μεταξύ του Οδυσσέα και του Αίαντα. Αξίζει ν' αναφερθεί ότι η ιστορία αυτή ενέπνευσε εκτός από τους Έλληνες συγγραφείς και άλλους Ρωμαίους λογοτέχνες πλην του Οβιδίου, όπως για παράδειγμα τον Έννιο, ο οποίος συνέθεσε την τραγωδία *Aiax*, ενώ, πριν από αυτόν ο Πακούβιος και αργότερα ο Άκκιος συνέθεσαν από μια τραγωδία με τον τίτλο *Armorum Iudicium*⁸⁶.

Ο Σενέκας ο πρεσβύτερος εξαίρει τις ιδιαίτερες ρητορικές αρετές του Οβιδίου και αναφέρει ως παράδειγμα της επίδρασης της δημηγορίας στην ποίηση του Οβιδίου το διαγωνισμό ανάμεσα στον Οδυσσέα και τον Αίαντα για τη διεκδίκηση των όπλων του νεκρού Αχιλλέα (*Controv.* 2.2.8):

«Ήταν τόσο ενθουσιώδης σπουδαστής του *Latro* [ενός από τους περίφημους ρητοροδιδάσκαλους], ώστε μετέφερε πολλές από τις επιγραμματικές ρήσεις του [*sententiae*] στην ποίησή του». Για την Κρίση των Όπλων ο *Latro* είχε πει: «Ας ρίξουμε τα όπλα στον εχθρό - και να πάμε να τα φέρουμε πίσω».

Ο Οβίδιος έγραψε:

Ας ριχτούν τα όπλα του ήρωα καταμεσής των εχθρών

Διατάζετε να πάει κάποιος να τα φέρει - από εκεί.

(*Met.* 13.121-122)

Ο Λατίνος ποιητής σ' ένα επεισόδιο σχεδόν 400 στίχων αναπλάθει τις ξακουστές πράξεις της ηρωικής παράδοσης σε λεκτική διαμάχη, καθώς προικίζει τους ομηρικούς ήρωες με τις ικανότητες για δημόσια συζήτηση μέσα στην αίθουσα δημηγοριών. Κατά τον Οβίδιο, «οι επικές και ιστορικές παραδόσεις δεν είναι απλώς πιστοί καθρέφτες των πραγμάτων που έγιναν, αλλά μεροληπτικές κατασκευές μιας εκδοχής της πραγματικότητας ή δύο εκδοχών στην περίπτωση ενός αγώνα λόγων», όπως αυτού ανάμεσα στον Οδυσσέα και τον Αίαντα⁸⁷.

⁸⁶ Fantham E., *Rhetoric and Ovid's Poetry*, in Knox P. E. (ed.), "A Companion to Ovid", Chichester, U.K., Wiley-Blackwell, 2009, σελ. 34, Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σελ. 14-16, Huyck J. R., *A Commentary on Ovid's Armorum Iudicium*, "Metamorphoses", 12.612-13.398, Doctoral Dissertation, Harvard University, 1991, σελ. 10-45.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 131-132.

⁸⁷ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 55-56.

Η λεκτική ανψιμαχία των δύο ηρώων αξιοποιήθηκε στη ρητορική εκπαίδευση για τη σύνθεση των λεγόμενων *declamationes*, με άλλα λόγια των δικανικών και συμβουλευτικών λόγων γύρω από φανταστικά θέματα⁸⁸. Ο συγγραφέας του ανώνυμου έργου *Rhetorica ad Herennium* (2.28-30)⁸⁹ χρησιμοποίησε το παραπάνω θέμα για να παρουσιάσει τη μέθοδο και την τεχνική της σύνθεσης ενός ρητορικού λόγου, συγγράφοντας ένα λόγο με σκοπό να πείσει το υποθετικό ακροατήριο ότι ο Οδυσσέας προκάλεσε εσκεμμένα το θάνατο του Αίαντα. Έτσι, λοιπόν, ο ρήτορας, που επιθυμεί να πείσει το ακροατήριό του για την καταδίκη του Οδυσσέα, οργανώνει το λόγο του και αναπτύσσει τα επιχειρήματά του με τη χρήση χαρακτηρισμών που εξυψώνουν τον Αίαντα και αιτιολογούν την οργή του προς τον αντίπαλό του (*virum fortissimum, integerrimum, inimicitiarum persequentissimum, iniuria lacessitum, ira exsuscitatum*, 2.29), ενώ αντίθετα στον Οδυσσέα αποδίδονται προσβλητικοί χαρακτηρισμοί, όπως *insidiosus, homo timidus, nocens, conscius sui peccati* (2.29). Κατά την πραγμάτευση του ίδιου θέματος, ο Κικέρωνας αναγνωρίζει στον Αίαντα την αρετή της γενναιότητας, ενώ, χαρακτηρίζει τον Οδυσσέα δειλό⁹⁰:

*non concessum est, cum id, quod augetur, in controversia est, ut si quis,
cum Ulixem accuset, in hoc maxime commoretur: indignum esse
ab homine ignavissimo virum fortissimum Aiace necatum.* (De Inv. 1.92)

Μέσα από τα μάτια του Οβιδίου το επεισόδιο της περίφημης «Κρίσης των Όπλων» έχει τη μορφή δικανικού λόγου, καθώς παρουσιάζει τις δύο εντελώς αντίθετες θέσεις του Οδυσσέα και του Αίαντα για τη διεκδίκηση όχι μόνο των όπλων, αλλά και της διαδοχής του Αχιλλέα ως πολεμιστή⁹¹.

⁸⁸ Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 55, Μιχαλόπουλος Χ. Ν., & Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Ρωμαϊκή Ερωτική Ελεγεία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2213>, σελ. 22, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html

⁸⁹ Η *Rhetorica ad Herennium* (*Ρητορική πρὸς Ἑρέννιον*), που εκτείνεται σε τέσσερα βιβλία, είναι το αρχαιότερο σωζόμενο λατινικό σύγγραμμα για τη ρητορική τέχνη από την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Το έργο αυτό τοποθετείται στις αρχές του 1^{ου} αιώνα π.Χ., πιθανόν γύρω στο 80 και παλαιότερα αποδιδόταν στον Κικέρωνα.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html?prev=true

⁹⁰ Fantham E., *Rhetoric and Ovid's Poetry*, in Knox P. E. (ed.), "A Companion to Ovid", Chichester, U.K., Wiley-Blackwell, 2009, σελ. 34,

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html?prev=true

⁹¹ Μιχαλόπουλος Χ. Ν., & Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Ρωμαϊκή Ερωτική Ελεγεία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2213>, σελ. 22, Papaioannou S., *Redesigning*

Αναλυτικότερα, η εναρκτήρια σκηνή του επεισοδίου παρουσιάζει τη συνέλευση των Αχαιών που συνέρχεται για να ληφθεί η απόφαση της απόδοσης των όπλων του Αχιλλέα. Πρώτος παίρνει το λόγο ο Αίας⁹², ο ήρωας της επταβοείου ασπίδας (*clipei dominus septemplicis Aiax*, *Met.* 13.2), ο οποίος στηρίζει την επιχειρηματολογία του στο αντιθετικό ζεύγος έργου και λόγου και τονίζει ότι οι πράξεις είναι προτιμότερες από τα λόγια⁹³. Αρχικά, λοιπόν, ο Αίας, χωρίς πρόλογο, αντιτάσσει στη ρητορική δεινότητα του Οδυσσέα τα πασίγνωστα πολεμικά του επιτεύγματα (*quantumque ego Marte feroci / quantum acie valeo, tantum valet iste loquendo*, *Met.* 13.11-12)⁹⁴. Ο ήρωας επισημαίνει την αδυναμία του Οδυσσέα να αποδείξει με κάποιον αυτόπτη μάρτυρα την πολεμική του δράση, για την οποία καυχείται και υπερηφανεύεται, καθώς πρόκειται για νυχτερινές επιχειρήσεις, που δεν εθεάθησαν από κάποιον και επομένως είναι δυνατό να μην είναι αληθινές (*sua narret Ulixes, / quae sine teste gerit, quorum nox conscia sola est*, *Met.* 13.14-15). Ο Αίας επιχειρεί μ' αυτή την αναφορά να μειώσει την πολεμική αξία και την αξιοπιστία του Οδυσσέα και να πείσει για το κύρος του, αναφέροντας ότι τα πολεμικά του επιτεύγματα είναι οφθαλμοφανή και τελέστηκαν υπό την παρουσία όλων των Αχαιών (*vidistis enim*, *Met.* 13.14)⁹⁵. Σε μια προσπάθεια υποτίμησης και γελοιοποίησης του Οδυσσέα, ο Αίας απαξιώνει ακόμη και την τιμή που θα κερδίσει από τη νίκη του αγώνα, καθώς θεωρεί ότι δεν ανταγωνίζεται με άξιο αντίπαλο (*sed demit honorem / aemulus: Aiaci non est tenuisse superbum, / sit licet hoc ingens, quidquid speravit Ulixes*, *Met.* 13.16-18). Συνάμα με σαρκασμό και περιφρόνηση συμπεραίνει ότι το μοναδικό έπαθλο του Οδυσσέα θα είναι η φήμη που θα αποκτήσει ως αντίπαλος του Αίαντα σε αυτή τη διεκδίκηση, παρά

Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, *Metamorphoses* 12.1-13.622), Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 22,

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207)

⁹² Σύμφωνα με ένα παλιό ρητορικό πρότυπο το γεγονός ότι ο Αίας είναι ο πρώτος ομιλητής προμηνύει την επερχόμενη ήττα του.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 135.

⁹³ Due O. S., "Ulysses and Aeneas in Ovid", *C&M*, Vol. 48, 1997, σελ. 353, Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 136.

⁹⁴ Στη μετά τον Όμηρο παράδοση, ο Αίας θεωρούνταν ο άνδρας που έμπαινε πάντοτε μπροστά τόσο στην εκστρατεία κατά της Τροίας, όσο και στις επακόλουθες μάχες.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 138-139.

⁹⁵ Due O. S., "Ulysses and Aeneas in Ovid", *C&M*, Vol. 48, 1997, σελ. 353-354, Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, *Metamorphoses* 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 172.

για τα επιτεύγματά του στο πεδίο της μάχης (*iste tulit pretium iam nunc temptaminis huius, / quod, cum victus erit, mecum certasse feretur, Met. 13.19-20*).

Στη συνέχεια, ο Αίας αναφέρεται στη γενεαλογία τους με σκοπό την αναγνώριση του κληρονομικού δικαιώματος του καθενός από τους δύο αντιπάλους στην πανοπλία του συγγενή τους (*Met. 13.21-30*). Με αυτό το επιχείρημα ο ήρωας τονίζει πως θα ήταν παράλογο από τη μεριά του Οδυσσέα να απαιτήσει να του δοθούν τα όπλα του Αχιλλέα, κατηγορώντας τον ότι η καταγωγή του ανάγεται στον Σίσυφο, του οποίου τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα δεν συνάδουν με τη γενιά του Αιακού από την οποία προέρχεται ο ίδιος (*quid sanguine cretus / Sisypheio furtisque et fraude simillimus illi / inseris Aeacidis alienae nomina gentis?, Met. 13.31-33*). Ο Αίας, λοιπόν, με έξυπνο τρόπο, ταυτίζει τα κληρονομικά χαρακτηριστικά της απατηλής συμπεριφοράς και της δολιότητας του προγόνου του Οδυσσέα με την προσωπικότητα του αντιπάλου του, καταγγέλλοντας ότι θα ήταν προσβλητικό και ανεπίτρεπτο για την υστεροφημία του Αχιλλέα να οικειοποιηθεί τα όπλα του ο Οδυσσέας. Προς στήριξη της επιχειρηματολογίας του και προκειμένου να αποδείξει τη δειλία του Οδυσσέα (*timidi commenta, Met. 13.38*) και τη σκόπιμη άρνησή του να συμμετάσχει στην εκστρατεία που θα λάμβαναν μέρος όλοι οι Έλληνες, ο Αίας επικαλέστηκε την προσποιητή τρέλα του Οδυσσέα για την αποφυγή αρχικά της στρατολόγησής του στον Τρωικό πόλεμο (*optima num sumat, quia sumere noluit ulla, Met. 13.40*), ενώ αντίθετα ο ίδιος υποστήριξε ότι ήταν ο πρώτος που έλαβε μέρος στην Τρωική εκστρατεία (*in arma prior nulloque sub indice veni, Met. 13.34*).

Έπειτα, ο Αίας χαρακτηρίζει τον Οδυσσέα ως *hortator scelerum* (*Met. 13.45*) προκειμένου να παρουσιάσει την αρνητική του δράση, η οποία βασίζεται στη χρήση απατηλών και δόλιων τεχνικών και τεχνασμάτων που έχουν στόχο να βλάψουν τους αντιπάλους του (*Met. 13.42-62*). Αναλυτικότερα, αν και ο Αίας δέχεται την ευθύνη όλων των Αχαιών για τη μοίρα του Έλληνα Φιλοκτήτη (*nostro crimine, Met. 13.46*), κατηγορεί αποκλειστικά τον Οδυσσέα για την εγκατάλειψη του συμπολεμιστή τους στη Λήμνο και για τη σκληρή του ζωή σε αυτό τον τόπο (*Met. 13.47-54*). Επιπροσθέτως, θεωρεί τον Οδυσσέα ηθικό αυτουργό για τον ατιμωτικό θάνατο του Έλληνα Παλαμήδη και τον κατηγορεί για εκδικητική συμπεριφορά προς τον συμπολεμιστή του, ως αντίποινα για την αποκάλυψη της τρέλας που είχε υποκριθεί ο Οδυσσέας με σκοπό να αποφύγει τη συμμετοχή του στον Τρωικό πόλεμο. Βέβαια, το γεγονός ότι η κατηγορία αυτή εξυπηρετεί συγκεκριμένους ρητορικούς σκοπούς, δηλαδή, την ηθική μείωση του αντιπάλου επικρίνοντας το

ήθος και την προσωπικότητά του, δύναται να περιορίσει κατά πολύ την ισχύ αυτού του χαρακτηρισμού του Αίαντα προς τον Οδυσσέα⁹⁶.

Στη συνέχεια της επιχειρηματολογίας του, ο Αίας τονίζει εμφατικά τη δειλία του Οδυσσέα στη μάχη και την ασέβειά του προς τον Νέστορα με την αναφορά του στο επεισόδιο της έκκλησης βοήθειας που απηύθυνε ο βασιλιάς της Πύλου προς αυτόν σε κάποια μάχη, καθώς το άλογό του είχε πληγωθεί και κινδύνευε από τους εχθρούς. Ο Οδυσσέας έφυγε βιαστικά χωρίς να παράσχει τη βοήθειά του στον ηλικιωμένο βασιλιά, ο οποίος τελικά βοηθήθηκε από τον Διομήδη (*non haec mihi crimina fingi / scit bene Tydides, qui nomine saepe vocatum / corripuit trepidoque fugam exprobravit amico*, *Met.* 13.67-69). Με το ισχυρό αυτό αποδεικτικό στοιχείο, ο ήρωας αμφισβητεί τη γενναιότητα του Οδυσσέα, επιχειρεί να πείσει για τη λιγοψυχία του στη μάχη και προβάλλει την προδοτική του συμπεριφορά προς έναν συμπολεμιστή του που χρειαζόταν την άμεση βοήθειά του⁹⁷.

Επιπλέον, ο Αίας ενισχύει την αντίληψη περί δειλίας του Οδυσσέα αναφέροντας ότι ο Οδυσσέας κάποτε βρέθηκε στο πεδίο της μάχης περικυκλωμένος από εχθρούς και αντιμέτωπος με θανάσιμο κίνδυνο, και τότε ήταν που εκείνος προσέφερε σ' αυτόν τη βοήθειά του ορθώνοντας την ασπίδα του και σώζοντάς τον από βέβαιο θάνατο (*conclamat socios: adsum videoque trementem / pallentemque metu et metuentem morte futura; / opposui molem clipei texique iacentem / servanique animam (minimum est hic laudis) inertem.*, *Met.* 13.73-76)⁹⁸. Εδώ αξίζει ν' αναφερθεί ότι η εικόνα που προβάλλει ο Αίας για τον Οδυσσέα δεν συνάδει με το ηρωικό πρότυπο και αντιπαρατίθεται με το αντίστοιχο επεισόδιο της *Ιλιάδας* (*Il.* 11.411-488), όπου ο Οδυσσέας παρουσιάζεται να μάχεται με γενναιότητα κατά των Τρώων και μόνο τη στιγμή που αυτός τραυματίζεται και περικυκλώνεται από τους αντιπάλους του να ζητάει τη βοήθεια των συμπολεμιστών του και τελικά ν' αποχωρεί από το πεδίο της μάχης με τη βοήθεια του Μενελάου. Στην *Ιλιάδα*, λοιπόν, ο Οδυσσέας εμφανίζεται ως γενναίος και ικανός πολεμιστής να μάχεται στο πεδίο της μάχης ακόμη κι όταν οι συμπολεμιστές του έχουν τραπεί σε φυγή, καθώς προτιμά τον ένδοξο θάνατο παρά την κατηγορία της δειλίας:

ὦ μοι ἐγὼ τί πάθω; μέγα μὲν κακὸν αἶ κε φέβωμαι

⁹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 139-140, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_076.html

⁹⁷ Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σχόλ. 13.63-81.

⁹⁸ Simmons C., *P. Ovidii Nasonis Metamorphoseon XIII: The Metamorphoses of Ovid, Book XIII*, Macmillan, London, 1948, σελ. 85.

πληθὺν τερβήσας· τὸ δὲ ρίγιον αἶ' κεν ἁλώω
 μοῦνος· τοὺς δ' ἄλλους Δαναοὺς ἐφόβησε Κρονίων.
 ἀλλὰ τί ἦ μοι ταῦτα φίλος διελέξατο θυμός;
 οἶδα γὰρ ὅττι κακοὶ μὲν ἀποίχονται πολέμοιο,
 ὃς δέ κ' ἀριστεύησι μάχῃ ἔνι τὸν δὲ μάλα χρεὼ
 ἐστάμεναι κρατερῶς, ἦ τ' ἔβλητ' ἦ τ' ἔβαλ' ἄλλον. (Ιλ. 11.404-410)

Ο Αἴας υπερβάλλει και παραποιεί σκόπιμα τη σκηνή αυτή προκειμένου να υποβαθμίσει την ηθική και τη δύναμη του Οδυσσέα και για το λόγο αυτό υποστηρίζει ότι ο ήρωας φώναζε για βοήθεια πανικόβλητος (*Met.* 13.73) και ότι προσποιήθηκε πως είναι τραυματισμένος (*nulla tardatus vulnere fugit*, *Met.* 13.81) για να αποφύγει τον κίνδυνο (*Met.* 13.80-81)⁹⁹.

Στη συνέχεια, ο Αἴας αναφέρει ότι τα όπλα δεν μπορούν να φανούν χρήσιμα στον Οδυσσέα, μιας και η φήμη του δεν συνδέεται με την τέλεση πολεμικών πράξεων, αλλά κατά κανόνα με μια αντηρωική ιδιότητα, το δόλο (*semper inermis / rem gerit et furtis incautum decipit hostem*, *Met.* 13.103-104). Επιπροσθέτως, τονίζει ότι οι επιτυχίες του Οδυσσέα έγκεινται σε μεγαλύτερο βαθμό στο Διομήδη, που τον συντροφεύει, παρά στις δικές του ικανότητες (*nihil est Diomede remoto*, *Met.* 13.100). Παραλλήλως, ο Αἴας αναφέρεται στην ασπίδα του Οδυσσέα, η οποία δεν φέρει σημάδια συχνής χρήσης, γεγονός που αποδεικνύει τη δειλία του στη μάχη, σε αντίθεση με τα γεμάτα σημάδια όπλα του ιδίου που προδίδουν την αγωνιστικότητά του στο πεδίο της μάχης (*tuus, tam raro proelia passus, / integer est clipeus: nostro, qui tela ferendo / mille patet plagis, novus est successor habendus*, *Met.* 13.117-119).

Συμπερασματικά, η επιχειρηματολογία του Αἴαντα αναδεικνύει την παραδοσιακή ηρωική ηθική και τις κοινωνικές αξίες της *Ιλιάδας*¹⁰⁰ και χτίζεται με βάση την αντίθεση ανάμεσα στη δική του γενναιότητα και την δειλία του Οδυσσέα. Ο Αἴας, λοιπόν, επιδιώκει με δυνατά επιχειρήματα να υποβαθμίσει και να σπλώσει τον αντίπαλό του και παράλληλα να πείσει τους Αχαιοούς για τα ηρωικά του κατορθώματα, προκειμένου να δοθούν σε αυτόν τα όπλα του Αχιλλέα. Η σκιαγράφηση του Οδυσσέα ως δόλιου και ανίκανου πολεμιστή εξυπηρετεί τις προσωπικές σκοπιμότητες του Αἴαντα, εναρμονίζεται με την προγενέστερη απεικόνιση του Οδυσσέα στην *Αινειάδα* και συμπλέει

⁹⁹ Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 141.

¹⁰⁰ Pavlock B., *The Image of the Poet in Ovid's Metamorphoses*, University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 2009, σελ. 110.

με τις διαθέσεις του ρωμαϊκού ακροατηρίου που ήταν προδιατεθειμένο να ευνοήσει την αρνητική παρουσίαση του Έλληνα ήρωα¹⁰¹.

Στη συνέχεια, ο Οδυσσέας με λεκτική ευφράδεια και ρητορική δεινότητα εκφωνεί το λόγο του, ο οποίος καταλαμβάνει τη διπλάσια έκταση (*Met.* 13.123-381) από αυτόν του Αίαντα, προκειμένου να αντικρούσει τους ισχυρισμούς του αντιπάλου του και να παρουσιάσει τα ανδραγαθήματά του στον πόλεμο¹⁰². Ο ομηρικός ήρωας διαμορφώνει το λόγο του με τρόπο πειστικό και ευχάριστο και με τη χρήση ρητορικών τεχνασμάτων επιδιώκει την ευνοϊκότερη πρόσληψη αυτού από το ακροατήριο¹⁰³. Όντας δεινός ρήτορας και γνώστης της ρητορικής τέχνης, ο ομηρικός ήρωας κατά τη διάρκεια της ομιλίας του Αίαντα, όπως συνήθιζε και στους λόγους του στην *Ιλιάδα* (*Il.* 3.216-223), κοιτούσε συνεχώς στο έδαφος και μόνο μόλις ο Αίας τελείωσε το λόγο του σήκωσε τα μάτια του για ν' αντικρύσει τους κριτές και απευθύνθηκε σε αυτούς και όχι στον Αίαντα σε μια προσπάθεια να τους πείσει για την ορθότητα των επιχειρημάτων του και να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου του¹⁰⁴. Πράγματι, ο Οδυσσέας γοητεύει το ακροατήριο του με την εκφώνηση ενός λόγου έντεχνα δομημένου και διανθισμένου με στοιχεία θεατρικότητας και ρητορικής:

*Finierat Telamone satus vulgique secutum
ultima murmur erat, donec Laertius heros
adstitit atque oculos paulum tellure moratos
sustulit ad proceres exspectatoque resolvit
ora sono; neque abest facundis gratia dictis*

(*Met.* 13.123-127)

¹⁰¹ Wilkinson L. P., *Ovid Recalled*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955, σελ. 230.

¹⁰² Ο Οβίδιος αναπλάθει το ομηρικό έπος και προσκαλεί τον αναγνώστη να κατανοήσει το στέρεα δομημένο λόγο του Οδυσσέα, ο οποίος ενσαρκώνει το μελετητή που ερευνά το ομηρικό κείμενο από πολλές οπτικές. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 177.

¹⁰³ Ένα από τα ρητορικά τεχνάσματα που χρησιμοποιούσε ο ήρωας ήταν η δημιουργία αρχικά μιας λανθασμένης εκτίμησης στο ακροατήριο για τις ικανότητές του, με σκοπό στη συνέχεια αυτές να αναδειχθούν με εντυπωσιακό τρόπο. Δικαιολογείται, λοιπόν, το εγκώμιο για τη ρητορική του ικανότητα από τον Τρώα Αντήνορα στην *Ιλιάδα* (*Il.* 3.216-223).

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Huyck J. R., *A Commentary on Ovid's Armorum Iudicium, "Metamorphoses", 12.612-13.398*, Doctoral Dissertation, Harvard University, 1991, σχόλ. 13.124, Stanford W. B., *The Ulysses Theme: A Study in the Adaptability of a Traditional Hero*, 2nd edition, Basil Blackwell, Oxford, 1963, σελ. 14-15, 71-72.

¹⁰⁴ Due O. S., "Ulysses and Aeneas in Ovid", *C&M*, Vol. 48, 1997, σελ. 354, Gross N. P., "Allusion and rhetorical wit in Ovid, *Metamorphoses* 13", *Scholia*, Vol. 9, 2000, σελ. 56.

Ο οβιδιακός Οδυσσέας, μετά από μια σύντομη διακοπή της φωνής του, μια παύση ως απαραίτητο εργαλείο της δημόσιας ομιλίας του¹⁰⁵, εκθέτει τα επιχειρήματά του, ενώ, ο Οβίδιος προκαταλαμβάνει τον αναγνώστη για το σαγηνευτικό λόγο του ήρωα, καθώς εξαίρει την ευγλωττία του, δηλαδή την ικανότητα του να μιλάει με χάρη, ευκολία, σαφήνεια και συνεπώς με πειστικότητα (*neque abest facundis gratia dictis*, *Met.* 13.127). Σε αντίθεση με τον παρορμητικό λόγο του Αίαντα και τη σφοδρή επίθεση και εξύβριση προς τον αντίπαλό του, ο Οδυσσέας, ως γνώστης της ρητορικής τέχνης, προδιαθέτει τους ακροατές του να παρακολουθήσουν με ευνοϊκή διάθεση το λόγο του, δίνοντάς τους την εντύπωση ότι συζητείται ένα θέμα που αφορά άμεσα αυτούς τους ίδιους. Έτσι, λοιπόν, ο ήρωας, γνωρίζοντας τη σπουδαιότητα της αρχικής εντύπωσης, που θα προκαλέσει στο ακροατήριό του, αναφέρεται σε όλους τους άλλους και ξεκινά το λόγο του με μια αποστροφή προς το νεκρό Αχιλλέα με σκοπό να συγκινήσει και να κερδίσει με πλάγιο τρόπο τη συμπάθεια και την εύνοια των κριτών και του ακροατηρίου του¹⁰⁶. Επιπροσθέτως, ο ήρωας δίνει στον ακροατή μια εικόνα της θέσης του, εισάγοντάς τον στο θέμα με τρόπο που προκαλεί την προσοχή και το ενδιαφέρον του, καθώς εύχεται εξ ονόματος όλων των Αχαιών η Μοίρα να είχε επιφυλάξει διαφορετική τύχη στον Αχιλλέα και συνεπώς να μην υπήρχε καμία διαμάχη για τον οπλισμό του. Στη συνέχεια, ο οβιδιακός ήρωας, προκειμένου να κερδίσει τη συμπάθεια των ακροατών του, δεν διστάζει σε κοινή θέα να σκουπίσει τα προσποιητά του δάκρυα, εκφράζοντας τη λύπη του για το θάνατο ενός τόσο ένδοξου άνδρα (*manuque simul veluti lacrimantia tersit / lumina*, *Met.* 13.132-133)¹⁰⁷.

Η εικόνα του δακρυσμένου Οδυσσέα στις *Μεταμορφώσεις* αποτελεί μια ακόμη περίπτωση σύγκλισης του μύθου με τη ρητορική. Ο Οδυσσέας χύνει κροκοδείλια δάκρυα για να κερδίσει ψεύτικες εντυπώσεις, για λόγους σκοπιμότητας και όχι εντιμότητας και χρησιμοποιεί ως μέσο τα δάκρυα για να προκαλέσει τη συγκίνηση του ακροατηρίου του και να ενισχύσει την πειστικότητα

¹⁰⁵ Περιπατώντας στα χνάρια του Ομήρου, ο Οβίδιος χρησιμοποιεί στο απόσπασμα τη στιγμιαία παύση του Οδυσσέα με σκοπό ν' ανακαλέσει στη μνήμη του αναγνώστη τη ρητορική δεινότητα του ήρωα, όπως αυτή προβάλλεται στο αντίστοιχο χωρίο της *Ιλιάδας* (*Il.* 11.316-323). Ο Λατίνος ποιητής, με τη χρήση ομηρικών παραθεμάτων, βοηθά το Ρωμαίο αναγνώστη να εντοπίσει τις ρίζες ανάλογων τεχνικών και μεθόδων που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι ρήτορες της εποχής του με σκοπό να κεντρίσουν την προσοχή του ακροατηρίου τους.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gross N. P., "Allusion and rhetorical wit in Ovid, *Metamorphoses* 13", *Scholia*, Vol. 9, 2000, σελ. 56, Huyck J. R., *A Commentary on Ovid's *Arma Iudicium*, "Metamorphoses", 12.612-13.398*, Doctoral Dissertation, Harvard University, 1991, σχόλ. 13.125.

¹⁰⁶ Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 144, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_065.html

¹⁰⁷ Pavlock B., "Ulysses' Wounds in the Contest of the Arms of Achilles", *CW*, Vol. 102, 2009, σελ. 180, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_065.html

του λόγου του. Η κροκοδείλια αυτή τακτική του Οδυσσέα επιδοκιμάζεται από τον Κοϊντιλιανό (*Inst. Orat.* 6.2.27-35) και τον Κικέρωνα (*De Orat.* 2.189), οι οποίοι θεωρούν ότι ο ιδανικότερος τρόπος για να προκαλέσει ο ρήτορας τα πάθη που επιθυμεί στο ακροατήριό του είναι να καταληφθεί πρώτα ο ίδιος από αυτά¹⁰⁸:

*Neque fieri potest ut doleat is, qui audit, ut oderit, ut inuideat, ut pertimescat
aliquid, ut ad fletum misericordiamque deducatur, nisi omnes illi motus, quos
orator adhibere volet iudici, in ipso oratore impressi esse atque inusti
videbuntur.* (De Orat. 2.189)

Η επιχειρηματολογία του Οδυσσέα βασίζεται στην αντιστροφή των θέσεων και την αναίρεση των θεωρητικών ερεισμάτων των διεκδικήσεων του Αίαντα (συγγένεια, καταγωγή), ο οποίος κατηγορεί τον ομηρικό ήρωα ως άνθρωπο των λόγων και όχι των πράξεων. Αναλυτικότερα, ο Οδυσσέας αμφισβητεί την καταγωγή ως ένδειξη της αξίας ενός επιγόνου και αντικρούει το επιχείρημα του Αίαντα ότι τα όπλα του ανήκουν ως κληροδότημα του ξαδέλφου του, Αχιλλέα. Στη συνέχεια, ο ήρωας ανατρέπει το επιχείρημα του Αίαντα για την κατωτερότητα της γενιάς του, αποδεικνύοντας ότι οι δικοί του πρόγονοι είναι εξίσου λαμπροί με αυτούς του Αίαντα (*nostri quoque sanguinis auctor / Iuppiter est, totidemque gradus distamus ab illo*, *Met.* 13.142-143). Αναλυτικότερα, η αναφορά του Αίαντα στην ύποπτη καταγωγή του αντιπάλου του τον θίγει ανεπανόρθωτα, μιας και τον συνδέει με έναν από τους «αρχετυπικούς εγκληματίες της μυθολογίας». Ο Οδυσσέας, λοιπόν, προβάλλει ως προγόνους του τον Αρκείσιο, το Λαέρτη και το Δία, αποσιωπά το επεισόδιο του Σίσυφου και της Αντίκλειας και αντιτείνει την αδελφοκτονία, που διέπραξαν οι πρόγονοι του Αίαντα, Τελαμώνας και Πηλέας, όταν σκότωσαν το Φώκο¹⁰⁹.

Ο ομηρικός ήρωας τονίζει εμφιατικά την ευφυΐα του, η οποία έχει αποδειχθεί έμπρακτα με τη συνεισφορά του σε πολεμικές επιχειρήσεις και στη λήψη καίριων αποφάσεων και για το λόγο αυτό αναφέρει ότι θα πρέπει και τώρα να του δώσουν τη δέουσα προσοχή (*meaque haec facundia, si qua est, / quae nunc pro domino, pro vobis saepe locuta est*, *Met.* 13.137). Στη συνέχεια, ο ήρωας, σ' έναν εκτενή λόγο (*Met.* 13.162-215), αναφέρεται στα πολεμικά του επιτεύγματα και συγκεκριμένα σε τέσσερα επεισόδια, στα οποία η συμβολή του υπήρξε καίρια, τόσο για τα συμφέροντα των

¹⁰⁸ Huyck J. R., *A Commentary on Ovid's Arma Iudicium, "Metamorphoses"*, 12.612-13.398, Doctoral Dissertation, Harvard University, 1991, σχόλ. 13.132, Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad"*: (Ovid, *Metamorphoses* 12.1-13.622), Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 179.

¹⁰⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 138, 145.

Αχαιών, όσο και για την τελική έκβαση του Τρωικού πολέμου. Τα επεισόδια αυτά αφορούν γεγονότα που προηγούνται χρονικά της *Ιλιάδας*, ενώ, η αναδιήγησή τους από τον οβιδιακό ήρωα αποσκοπεί στη σύνδεση των γεγονότων αυτών με την πολεμική του δράση¹¹⁰. Συγκεκριμένα, η ιστορία που περιγράφει ο ήρωας αναφέρεται στην αποκάλυψη του μεταμφιεσμένου Αχιλλέα στη Σκύρο (*Met.* 13.162-180), την αναχώρηση του στόλου από την Αυλίδα (*Met.* 13.181-195), τον ηγετικό ρόλο του Οδυσσέα στην πρεσβεία προς την Τροία για την επιστροφή της Ελένης στη Σπάρτη (*Met.* 13.196-204) και τέλος στη συνολική του δράση κατά τη διάρκεια του πολέμου (*Met.* 13.205-215).

Αρχικά, ο πολυμήχανος Οδυσσέας αφηγείται το πρώτο γεγονός, προκειμένου να ενισχύσει την άποψη ότι θα πρέπει ο ίδιος να πάρει τα όπλα του Αχιλλέα, μιας και εκείνος αποκάλυψε την ταυτότητα του γενναίου ήρωα, τον ανάγκασε έτσι να συμμετάσχει στην Τρωική εκστρατεία (*quis magno melius succedat Achilli, / quam per quem magnus Danais successit Achilles?*, *Met.* 13.133-134) και επέτρεψε στον Όμηρο να γράψει την *Ιλιάδα*. Ο Οδυσσέας, λοιπόν, θεωρεί τις πράξεις του Αχιλλέα κατ' επέκταση ως δικές του και εμμέσως υποστηρίζει ότι τα πολεμικά επιτεύγματα του Αχιλλέα οφείλονται στη δική του εξυπνάδα (*iniecique manum fortemque ad fortia misi. / ergo opera illius mea sunt*, *Met.* 13.170-171). Επίσης, ο Οδυσσέας, με διάθεση αυτοπροβολής, παρουσιάζει την ευφυΐα και την οξυδέρκειά του, καθώς κατάφερε μόνο αυτός σε σχέση με όλους τους Αχαιούς συμπεριλαμβανομένου και του Αϊάντα να αναγνωρίσει στη Σκύρο τον Αχιλλέα, ο οποίος είχε μεταμφιεστεί σε γυναίκα για να αποφύγει τη συμμετοχή του στον Τρωικό πόλεμο (*et deceperat omnes, / in quibus Aiacem, sumptae fallacia vestis*, *Met.* 13.163-164). Η ιστορία της μεταμφίεσης του Αχιλλέα που περιγράφει ο Οδυσσέας λειτουργεί συμπληρωματικά στην αντίστοιχη ιστορία της προσποιητής τρέλας του ιδίου που περιέγραψε ο Αΐας (*Met.* 13.34-40), ενώ, η εξομοίωση των δύο επεισοδίων χρησιμοποιείται με μαεστρία από τον Οδυσσέα για τη δημιουργία παραλληλισμών μεταξύ των δύο ιστοριών με σκοπό να δικαιολογήσει τις πράξεις του υπό το πρίσμα των αντίστοιχων ενεργειών του Αχιλλέα (*Met.* 13.296-305)¹¹¹.

Στο πλαίσιο της επίτευξης του κοινού οφέλους (*utilitas populi*, *Met.* 13.191), ο Οδυσσέας υπενθυμίζει στους κριτές τη συμβολή του στην αναχώρηση του ελληνικού στόλου από την Αυλίδα

¹¹⁰ Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 183.

¹¹¹ Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σχόλ. 13.162-180, Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 183, Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 146.

με την επισήμανση ότι ο ίδιος συμβούλεψε και τελικά κατάφερε να πείσει τους γονείς της Ιφιγένειας να θυσιάσουν την κόρη τους, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η εκστρατεία. Στο επεισόδιο αυτό, ο οβιδιακός ήρωας συνδύασε εποικοδομητικά τη διπλωματική του δεξιότητα με την τεχνική της εξαπάτησης¹¹². Επιπροσθέτως, ο Οδυσσέας συγκαταλέγει στα επιτεύγματά του την παρουσία του μαζί με το Μενέλαο στην Τροία για την απαίτηση από τον Πρίαμο της επιστροφής της Ελένης στην πατρίδα της. Ο οβιδιακός ήρωας αυτοχαρακτηρίζεται *audax orator* (Met. 13.196) σε μια προσπάθεια να προβάλει την τόλμη του για την παρουσία του σε μια εχθρική πόλη και για τον τρόπο που χειρίστηκε την υπόθεση (*accusoque Parim praedamque Helenamque reposco*, Met. 13.200)¹¹³.

Στους στίχους 13.205-215, ο ήρωας ενισχύει την εικόνα της συνολικής του δράσης στην Τροία με την περιγραφή της συμμετοχής του σε διοικητικές και οργανωτικές εργασίες, όπως την περιφρούρηση του αχαϊκού στρατοπέδου, τη συμμετοχή του σε ενέδρες, την εμψύχωση των πολεμιστών με τους λόγους του και τη φροντίδα για την τροφοδοσία και τον εξοπλισμό του στρατεύματος:

*hostibus insidior, fossas munimine cingo,
consolor socios, ut longi taedia belli
mente ferant placida, doceo, quo simus alendi
armandique modo, mittor, quo postulat usus.* (Met. 13.212-215)

Αν και ο Οδυσσέας προσπαθεί να δώσει επική διάσταση στα γεγονότα αυτά, στην ουσία δεν προβάλλουν την ηρωική του εικόνα, μιας και δεν αποτελούν πράξεις γενναίες και ρισκοκίνδυνες¹¹⁴.

Στη συνέχεια της επιχειρηματολογίας του, ο Οδυσσέας παραλλάσσει γνωστά επεισόδια της *Ιλιάδας*, τα οποία αναφέρονται στα ατομικά του κατορθώματα στη μάχη και τις πολεμικές επιτυχίες που σημείωσε ο ίδιος με τη συμμετοχή του Διομήδη, με σκοπό να προωθήσει τον τύπο ενός επικού πολεμιστή. Ο οβιδιακός ήρωας, λοιπόν, υποβαθμίζει τη συμβολή του Διομήδη και εξαίρει τις πολεμικές του επιτυχίες στην Τροία με την αναφορά σε μια επική λίστα με τα ονόματα των ηρώων

¹¹² Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σχόλ. 13.181-204, Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 147.

¹¹³ Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σχόλ. 13.181-204.

¹¹⁴ Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 186.

που έχει σκοτώσει (*Met.* 13.255-262). Ο πολυμήχανος βασιλιάς της Ιθάκης με τον απατηλό του λόγο καυχείται για τις απώλειες που προξένησε στους εχθρούς του στο πεδίο της μάχης, παρά το γεγονός ότι οι νεκροί που αναφέρει ήταν άσημοι και χωρίς ιδιαίτερη συμβολή στη μάχη, γεγονός που δεν πιστοποιεί τους ισχυρισμούς του περί αριστείας¹¹⁵.

Επίσης, ο Οδυσσέας φροντίζει να αποδείξει έμπρακτα τη συμβολή του στον πόλεμο και να τονίσει εμφατικά τη δολιότητα και την αφερεγγυότητα των κατηγοριών του αντιπάλου του, ο οποίος σπλώνει τη φήμη του σχετικά με τη γενναιότητα του στη μάχη. Αναλυτικότερα, ο Οδυσσέας στον αντίλογό του καταρρίπτει τα επιχειρήματα του Αίαντα για την απουσία πολεμικών τραυμάτων και τη δειλία που επέδειξε στη μάχη, προβάλλοντας εκ νέου την ηθική του ακεραιότητα και την αριστεία του (*nulla tardatus vulnere fugit, Met.* 13.81). Ο ήρωας αναφέρει *sunt et mihi vulnera* καθιστώντας εμφανές το ανυπόστατο των εις βάρος του κατηγοριών και με μια θεατρική κίνηση ανοίγει το ένδυμά του για να αποκαλύψει στους Αχαιοούς τα τραύματα στο σώμα του (*sunt et mihi vulnera, cives, / ipso pulchra loco; nec vanis credite verbis: / adspicite en!*) *vestemque manu deduxit et "haec sunt, Met.* 13.262-264)¹¹⁶, παρόλο που στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν, με σκοπό να υποβαθμίσει την ηρωική αξία του Αίαντα και να αντικρούσει τα επιχειρήματά του για τη γεμάτη σημάδια ασπίδα του (*Met.* 13.116-118)¹¹⁷. Εδώ αξίζει ν' αναφερθεί ότι ο ομηρικός ήρωας δεν διστάζει να παραποιήσει την παράδοση προκειμένου να καταρρίψει τον ισχυρισμό του Αίαντα για την περιορισμένη σωματική του δύναμη (*Met.* 3.107)¹¹⁸. Έτσι, λοιπόν, ο οβιδιακός ήρωας

¹¹⁵ Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σχόλ. 13.181-204, Huyck J. R., *A Commentary on Ovid's Armorum Iudicium, "Metamorphoses"*, 12.612-13.398, Doctoral Dissertation, Harvard University, 1991, σχόλ. 13.261, Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 188.

¹¹⁶ Η στρατηγική αυτή πειθούς του Οδυσσέα, που περιλαμβάνει την παρουσίαση των στρατιωτικών του επιτευγμάτων, αποτελούσε τέχνασμα των Ρωμαίων ρητόρων και χρησιμοποιείτο από τους υποψηφίους των πολιτικών αξιωμάτων για την ανάδειξη των υπηρεσιών που προσέφεραν στην πόλη. Επιπροσθέτως, η προσφώνηση *cives* (*Met.* 13.262), η οποία παρουσιάζει τον Οδυσσέα ως βετεράνο πολέμου να απευθύνεται προς τη ρωμαϊκή σύγκλητο, καθώς και η χρήση του ίδιου όρου από τον ήρωα (*Met.* 13.234) κατά την περιγραφή του λόγου που εκφώνησε στην αρχαϊκή συνέλευση αποκαλύπτουν την εναρμόνιση αυτών των χωρίων με τη σύγχρονη ρωμαϊκή πραγματικότητα.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σχόλ. 13.262, Leigh M., "Wounding and Popular Rhetoric at Rome", *BICS*, Vol. 40, 1995, σελ. 195-212.

¹¹⁷ Pavlock B., *The Image of the Poet in Ovid's Metamorphoses*, University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 2009, σελ. 178-179.

¹¹⁸ Στη ραψωδία Σ της *Ιλιάδας*, ο Όμηρος θίγει αυτό το θέμα, καθώς παρουσιάζει την Ίριδα να λέει στον Αχιλλέα ότι είναι ντροπιαστικό να απέχει από τη μάχη και το γενναίο ήρωα να απαντά ότι δεν έχει τα όπλα του και δεν θα μπορούσε να φορέσει την πανοπλία κανενός άλλου Αχαιού, παρά μόνο την ασπίδα του Τελαμώνιου Αίαντα (*Il.*

υποστηρίζει ότι ο ίδιος αγωνίστηκε και όχι ο Αϊάντας για τη διάσωση του νεκρού σώματος του Αχιλλέα (*Met.* 3.280-285), παρουσιάζοντας τον εαυτό του ικανό να σηκώσει στους ώμους του το σώμα και τον οπλισμό του νεκρού ήρωα (*Met.* 3.286-287)¹¹⁹.

Απέναντι στις αιτιάσεις του Αϊάντα, ο οβιδιακός Οδυσσέας αντιτείνει τη συμμετοχή του σε πολεμικές επιχειρήσεις ιδιαίτερα δύσκολες, ριψοκίνδυνες και καθοριστικές για την άλωση της Τροίας. Συγκεκριμένα, ο ήρωας κάνει λόγο για τη νυχτερινή κατασκοπευτική επιχείρηση εναντίον του Δόλωνα¹²⁰ που ανέλαβε από κοινού με το Διομήδη, ο οποίος τον επέλεξε μεταξύ όλων των Ελλήνων (*Met.* 13.238-267). Με την αναφορά της επιλογής του από το Διομήδη¹²¹, ο οποίος στη μεθομηρική παράδοση θεωρείτο ως ο καλύτερος πολεμιστής των Αχαιών, ο Οδυσσέας είναι σαν να υποστηρίζει ότι και ο ίδιος έχει την ίδια αξία¹²². Επιπροσθέτως, ο ομηρικός ήρωας παραποιεί την παράδοση και αποκλείει από την κλοπή του Παλλαδίου¹²³, η οποία ήταν απαραίτητη για την άλωση της Τροίας, τη συμμετοχή του Διομήδη και τη συμβουλή της Ελένης στην Τροία, με σκοπό να παρουσιάσει τον εαυτό του ως το μοναδικό εκτελεστή αυτού του σπουδαίου εγχειρήματος (*Met.*

18.188-195). Έτσι, λοιπόν, υπονοείται ότι ο Αϊας είναι άξιος κάτοχος των όπλων του Αχιλλέα, μιας και εκείνος μόνο μπορεί να κουβαλά τα βαριά όπλα του ήρωα.

¹¹⁹ Hill D. E., *Ovid: Metamorphoses XIII-XV and Indexes to Metamorphoses I-XV*, Aris & Phillips Ltd, Warminster, 2000, σελ. 145.

Σύμφωνα με την *Οδύσσεια*, ο Οδυσσέας συμμετείχε στη διάσωση του νεκρού Αχιλλέα, ενώ, στην *Αιθιοπίδα* αναφέρεται ότι ο Αϊάντας κουβαλούσε το σώμα και ο Οδυσσέας συγκρατούσε τους Τρώες. Κατά τον Αντισθένη, ο Αϊάντας έσωσε το σώμα και ο Οδυσσέας τα όπλα του νεκρού Αχιλλέα.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 150.

¹²⁰ Ο Οδυσσέας ισχυρίζεται ότι ο ίδιος σκότωσε τον Τρώα κατάσκοπο Δόλωνα και έψαξε μόνος του για το βασιλιά των Θρακών Ρήσο, κάτι βέβαια που δεν ισχύει, μιας και στην *Ιλιάδα* (*Ιλ.* 10.446-457) αναφέρεται ότι ο Διομήδης σκότωσε τον Τρώα κατάσκοπο και ο Δόλων παρείχε τις απαραίτητες πληροφορίες για την άφιξη του Ρήσου και τη θέση του στρατοπέδου του (*Ιλ.* 10.432-445).

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Hill D. E., *Ovid: Metamorphoses XIII-XV and Indexes to Metamorphoses I-XV*, Aris & Phillips Ltd, Warminster, 2000, σελ. 142, Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 136, 142.

¹²¹ Στην *Ιλιάδα*, ο Διομήδης επιλέγει τον Οδυσσέα, διότι έχει αντρειωμένη ψυχή, πρόθυμη καρδιά και τον αγαπά η Αθηνά (*Ιλ.* 10.244-5).

¹²² Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 173-187.

¹²³ Το Παλλάδιο ήταν το θαυματουργό άγαλμα της Αθηνάς, το οποίο είχε πέσει από τον ουρανό και προστάτευε την Τροία.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 143.

13.337-339)¹²⁴. Στη συνέχεια, ο Οδυσσέας ανασκευάζει τα επιχειρήματα του αντιπάλου του σχετικά με το θάνατο του Παλαμήδη και την εγκατάλειψη του Φιλοκτήτη, παρουσιάζοντας με διπλωματικό τρόπο τις καταδικαστικές αυτές αποφάσεις αναγκαίες για το κοινό καλό του ελληνικού στρατού (*Met.* 13.306-332)¹²⁵.

Στη συνέχεια, ο ομηρικός ήρωας, σε μια προσπάθεια να πείσει και να γίνει αποδεκτός ο λόγος του, αναφέρει τα ονόματα διάσημων ομηρικών χαρακτήρων, όπως του Ευρύπυλου, του Ιδομενέα, του Διομήδη και άλλων, που κατά τα λεγόμενά του αποτελούν μάρτυρες των πολεμικών του επιτευγμάτων και επικροτούν την επικράτησή του (*Met.* 13.350). Κλείνοντας το λόγο του, ο Οδυσσέας απευθύνει έκκληση στους συμπολεμιστές του (*per spes nunc socias casuraque moenia Troum / perque deos oro, quos hosti nuper ademi, / per siquid superest, Met.* 13.375-377) αξιοποιώντας την επανάληψη του τύπου *per*, ως ρητορική τεχνική χειραγώγησης των ακροατών του, με σκοπό τη συναισθηματική διέγερση και την ευαισθητοποίησή τους προς το αίτημα που τους απευθύνει¹²⁶. Τέλος, ο ήρωας προβλέπει την άλωση της Τροίας, την οποία αποδίδει στην αποτελεσματική στρατηγική του (*Met.* 13.370-380), με σκοπό να παρουσιάσει τον εαυτό του ως αρχηγό της πολεμικής επιχείρησης, αντάξιο των όπλων του Αχιλλέα και του τίτλου του δημιουργού της ποιητικής σύνθεσης (*Met.* 13.372)¹²⁷.

Ο Οδυσσέας στη λεκτική διαμάχη του με τον Αίαντα για τα όπλα του νεκρού Αχιλλέα επισημαίνει ότι η ευφυΐα του υπερτερεί έναντι της δύναμης των Αχαιών ηρώων (*qui nisi pugnacem sciret sapiente minorem / esse nec indomitae deberi praemia dextrae, / ipse quoque haec peteret, Met.* 13.354-356). Αν και ο Οδυσσέας παραδέχεται ότι ο Αίας υπερτερεί στη μυϊκή δύναμη, η πνευματική ευστροφία και το εφευρετικό μυαλό του ιδίου αποδεικνύονται πολυτιμότερα από τη

¹²⁴ Hill D. E., *Ovid: Metamorphoses XIII-XV and Indexes to Metamorphoses I-XV*, Aris & Phillips Ltd, Warminster, 2000, σελ. 147, Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 136.

¹²⁵ Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 139, 147.

¹²⁶ Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 179, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_077.html

¹²⁷ Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 197-203.

δύναμη με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζει τις κρίσιμες στιγμές, να υπερνικά τα εμπόδια και να επικρατεί στον αγώνα¹²⁸:

*Tibi dextera bello
utilis: ingenium est, quod eget moderamine nostro;
tu vires sine mente geris, mihi cura futuri;
tu pugnare potes, pugnandi tempora mecum
eligit Atrides; tu tantum corpore prodes,
nos animo quantoque ratem qui temperat, anteit
remigis officium, quanto dux milite maior* (Met. 13.361-367)

Στο τέλος της λεκτικής διαμάχης μεταξύ των δύο ηρώων, ο Αίας, υπόδειγμα πολεμικής αρετής, ανδρείας και μυϊκής δύναμης, βρίσκεται χαμένος, ενώ, ο Οδυσσέας, ίσως όχι και τόσο γενναίος στη μάχη, μα πολυμήχανος, έξυπνος και πανούργος, αναδεικνύεται νικητής¹²⁹:

*mota manus procerum est, et quid facundia posset,
re patuit, fortisque viri tulit arma disertus.
Hectora qui solus, qui ferrum ignesque Iovemque
sustinuit totiens, unam non sustinet iram,
invictumque virum vicit dolor* (Met. 13.382-386)

¹²⁸ Στον αγώνα λόγων ανάμεσα στον Οδυσσέα και τον Αίαντα, ο Οβίδιος δείχνει ιδιαίτερη συμπάθεια προς τον ευφυή Οδυσσέα, ο οποίος ενσαρκώνει ένα νέου τύπου ήρωα που διαφοροποιείται από τον ηρωικό-επικό πρότυπο προβάλλοντας την εικόνα ενός πολεμιστή που υπερτερεί στο λόγο και στην ευρηματικότητα του νου, παρά στη μυϊκή δύναμη.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Otis B., *Ovid As an Epic Poet*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, σελ. 285, 287-305.

¹²⁹ Στην *Ιλιάδα* μικρά μνημονεύεται ότι δύο Τρωαδίτισσες με την παρέμβαση της Αθηνάς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι πραγματικός ήρωας ήταν ο Οδυσσέας, ο οποίος συγκράτησε τους Τρώες μακριά από τον Αίαντα, που απλώς μετέφερε το κορμί του νεκρού Αχιλλέα μακριά από το πεδίο της μάχης. Έτσι, η πανοπλία του Αχιλλέα δόθηκε στον Οδυσσέα. Στην *Οδύσσεια* αναφέρεται ότι η λύση δόθηκε από τους παίδας Τρώων και την Αθηνά Παλλάδα. Ο Αισχύλος αντικαθιστά τις Τρωαδίτισσες με τις κόρες του Νηρέα. Ο Αίαντας στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή κατονομάζει τους Ατρείδες, ενώ, ο Μενέλαος μιλάει για δικαστάς. Ο Οβίδιος διατηρεί την ανωνυμία των κριτών αναφερόμενος γενικά σε *proceres*.

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 132-133.

Η νίκη του Οδυσσέα αποτελεί νίκη της εφευρετικότητας του νου και της ευγλωττίας έναντι της δύναμης σε μια μάχη σώματος και νου, δύναμης και σκέψης. Συγκεκριμένα, ο πολυμήχανος Οδυσσέας, με έξυπνο τρόπο, οικειοποιήθηκε τα πολεμικά επιτεύγματα του Αχιλλέα (*per me iacet inclitus Hector*, *Met.* 13.178) και του Αίαντα (*quodcumque potest fecisse videri / fortiter iste, meum est*, *Met.* 13.236-237) και επιπλέον μεγέθυνε τη σημασία της πολεμικής του δράσης αποσιωπώντας γεγονότα, όπως για παράδειγμα τη συμβολή του Διομήδη ή αναπροσαρμόζοντας άλλα γεγονότα προς όφελός του¹³⁰.

Συμπερασματικά, σε αυτό το επεισόδιο, ο Οβίδιος σκιαγραφεί την προσωπικότητα του Οδυσσέα μέσα από ένα ζεύγος αντιθετικών λόγων με πρωταγωνιστές τους δύο ήρωες. Ο Αίας παρουσιάζει τον Οδυσσέα δειλό και πανούργο, ανάξιο για συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις και επικίνδυνο ακόμη και για τους συμπολεμιστές του. Ο πολυμήχανος βασιλιάς της Ιθάκης, ως ικανός ρήτορας, αντικρούει τις θέσεις του αντιπάλου του με την ανάπλαση και παραλλαγή, είτε των γεγονότων για τα οποία κατηγορείται, είτε των γνωστών από την παράδοση περιστατικών της πολεμικής του δράσης. Ο οβιδιακός Οδυσσέας με το λόγο του αναδεικνύει την πολύπλευρη προσωπικότητά του, προβάλλοντας έναν τύπο ήρωα, ο οποίος, σε αντίθεση με τον Αίαντα, δεν είναι εστιασμένος μόνο στο πολεμικό καθήκον, αλλά, υπερτερεί των αντιπάλων του, διότι είναι ικανός να ανταπεξέλθει σε κάθε περίπτωση, χάρη στην εφευρετικότητα του νου του, τη διπλωματική του ικανότητα και τη λεκτική του ευχέρεια. Η λεκτική διαμάχη των δύο ηρώων αναδεικνύει τη ρητορική διάσταση του μύθου, ενώ, ο πειστικός ρητορικός λόγος του Οδυσσέα αποτέλεσε θεμέλιο λίθο της ρητορικής εκπαίδευσης των Ρωμαίων στο πλαίσιο των ρητορικών ασκήσεων των *declamationes*¹³¹. Εδώ αξίζει ν' αναφερθεί ότι πίσω από τα πρόσωπα των δύο ηρώων λανθάνει η παλιά διαμάχη έργου και λόγου και κατ' επέκταση ανθρώπου της δράσης και ανθρώπου της θεωρίας (*manus-consilia*). Πρόκειται για μια σύγκρουση της ευφυΐας με την ωμή βία ή της πολιτικής ευελιξίας με τον αγνό και ανεπιτήδευτο ηρωισμό. Γενικότερα, ο Αίας αντιπροσωπεύει

¹³⁰ Otis B., *Ovid As an Epic Poet*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, σελ. 287-305, Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 132, Zumwalt N., "Fama Subversa: Theme and Structure in Ovid, *Metamorphoses* 12", *CSCA*, Vol. 10, 1977, σελ. 218.

¹³¹ Holzberg N., *Ovids Metamorphosen*, C. H. Beck Wissen, Munich, 2007, σελ. 98, Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σελ. 18, Papaioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007, σελ. 154-155, Stanford W. B., *The Ulysses Theme: A Study in the Adaptability of a Traditional Hero*, 2nd edition, Basil Blackwell, Oxford, 1963, σελ. 141-142.

τον ξεπερασμένο ηρωικό κόσμο του παρελθόντος, ενώ, ο Οδυσσέας το πρότυπο του σκεπτόμενου και ευέλικτου ανθρώπου, που έχει ξεπεράσει το στάδιο της επικράτησης με τη χρήση της βίας¹³².

4.3 «Μεταμορφώσεις»: Το επεισόδιο της Βυβλίδας και του Καύνου

Εικ. 3: Το επεισόδιο της Βυβλίδας και του Καύνου

Ο Οβίδιος με το καλλιτεχνικό του ταλέντο και τη γόνιμη φαντασία του μεταπλάθει τον αρχαίο ελληνικό μύθο του Καύνου και της Βυβλίδας¹³³ σε «τραγωδία λόγων» και όχι σωμάτων. Στο ένατο βιβλίο των μεταμορφωσιακών μύθων του Λατίνου ποιητή περιγράφεται η ιστορία του αφύσικου έρωτα του Καύνου και της Βυβλίδας, δίδυμων τέκνων του Μίλητου και της νύμφης Κυανέης, κόρης του Μαιάνδρου. Ο Οβίδιος παρουσιάζει τη Βυβλίδα λαβωμένη από τα βέλη του έρωτα για το δίδυμο αδελφό της (*Byblida cum Cauno, prolem est enixa gemellam, Met. 9.453*) και περιγράφει σταδιακά την ερωτική παραδρομή και τα σημάδια του έρωτα που στην αρχή έλαθαν υπό το μανδύα της αδελφικής αγάπης (*Met. 9.457-469*). Αν και η ηρωίδα είχε άγνοια για την κατάστασή της (*sed nondum...votum;*, *Met. 9.464-465*), η φλόγα δυνάμωνε μέσα στην καρδιά της κρυφά, ακόμα και από την ίδια (*verumtamen aestuat intus, Met. 9.465*). Η ερωτική αφύπνιση της Βυβλίδας και η συνειδητοποίηση πως τα συναισθήματα που τρέφει για τον Καύνο δεν είναι αδελφικά συντελείται μέσω ενός ονείρου. Η ονειρική συνεύρεση με τον αδελφό της γεμίζει με έρωτα την ψυχή της και αφυπνίζει τον πόθο της (*Met. 9.476-512*). Η ηρωίδα, μετά από ένα

¹³² Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωϊκά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 132.

¹³³ Στην αρχαία ελληνική μυθολογία ο Καύνος και η Βυβλίς ήταν τέκνα του Κρήτα Μίλητου και της Ειδοθέας, κόρης του βασιλιά Εύρυτου. Στις δύο παραδόσεις του αιμομικτικού μύθου τα δίδυμα αδέλφια παρουσιάζονται ερωτευμένα το ένα με το άλλο, άλλοτε μόνο ο Καύνος αισθάνεται το άνομο πάθος για τη Βυβλίδα, άλλοτε μόνο η Βυβλίδα. Οι κυριότερες πηγές του μύθου των δίδυμων αδελφιών είναι από νεότερους μυθογράφους, κυρίως τον Παρθένιο (1^{ος} αιώνας π.Χ.) και τον Αντωνίνο Λιβεράλη (2^{ος} αιώνας μ.Χ.).

Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στο παρακάτω link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/crete/page_026.html

μακροσκελή μονόλογο, προσπαθεί να ξεπεράσει τις αναστολές της και να πείσει τον εαυτό της με λογικοφανή επιχειρήματα ότι πρέπει να ομολογήσει στον Καύνο τα συναισθήματά της. Τυφλή από τον πόθο συντάσσει και στέλνει στο αδελφό της μια επιστολή (*Met.* 9.513-564), τη σφραγίζει με τον σφραγιδόλιθό της, που νοτίζει στο δάκρυ της (*protinus inpressa signat sua crimina gemma, / quam tinxit lacrimis (linquam defecerat umor)*, *Met.* 9.566-567) και παραγγέλλει σε ένα δούλο να την παραδώσει (*Met.* 9.566-571). Οι πλάκες γλιστρούν από τα χέρια της (*cum daret, elapsa manibus cecidere tabellae; omine turbata est, misit tamen*, *Met.* 9.571-572), όμως, η Βυβλίδα δεν δίνει σημασία στον κακό οиωνό, που προμηνύει την απόρριψη των άνομων προτάσεών της από τον Καύνο (*Met.* 9.572-579). Πράγματι, ο Καύνος, εξοργισμένος και ξεστομίζοντας απειλές θανάτου προς το δούλο, πετά την επιστολή στο έδαφος, χωρίς να την έχει διαβάσει ολόκληρη (*Met.* 9.575-579). Αν και χλωμιάζει στην οργισμένη αντίδραση του αδελφού της, στο δεύτερο μονόλογό της η ηρωίδα παρουσιάζεται πιο σίγουρη από ποτέ για τον έρωτά της (*Met.* 9.580-629) και δηλώνει πως θα κατακτήσει τον Καύνο (*vincetur!*, *Met.* 9.616). Ο Καύνος, εγκλωβισμένος από την ερωτική πολιορκία της αδελφής του, βρίσκει σωτηρία στη φυγή. Ακολουθεί η ερωτική του καταδίωξη από την ηρωίδα (*Met.* 9.630-640), η οποία φρενιασμένη σαν μαινάδα και αρνούμενη να αποδεχτεί την πραγματικότητα τον ακολουθεί κατά πόδας (*Met.* 9.641-656). Η Βυβλίδα καταπονημένη και ταλαιπωρημένη καταρρέει και παρά τις προσπάθειες των νυμφών δεν καταφέρνει να συνέλθει. Στο τέλος, οι νύμφες μεταμορφώνουν τη Βυβλίδα σε ομώνυμη πηγή, από όπου κυλούσε νερό σαν τα δάκρυά της (*Met.* 9.657-665)¹³⁴.

Η παρούσα ιστορία μεταμόρφωσης του οβιδιακού έπους αναμοχλεύει το θέμα της ταυτότητας παρουσιάζοντας την ηρωίδα να διχάζεται μεταξύ της ταυτότητας της αδελφής και της ερωμένης. Με αριστοτεχνικό τρόπο ο Οβίδιος πετυχαίνει να μεταδώσει στον αναγνώστη τη δραματική ψυχική κατάσταση της Βυβλίδας που διακατέχεται από τον άνομο έρωτα για τον αδελφό της. Η τραγικότητα του επεισοδίου έγκειται στο γεγονός ότι ο ποιητής των *Μεταμορφώσεων* μεγεθύνει τις κρίσιμες στιγμές της ανατομικής και ψυχολογικής αλλαγής της Βυβλίδας. Η ηρωίδα πριν μεταμορφωθεί σε πηγή «διατρέχει όλον τον λαβύρινθο της αιμομικτικής παραφοράς και φτάνει στα έσχατα της αδιαντροπιάς μέσα από έναν σωρείτη μονολογικής αυταπάτης»¹³⁵. Οι εκπληκτικοί μονόλογοι της Βυβλίδας χαρακτηρίζονται από ψυχογραφική έξαρση και έχουν «τη σφραγίδα της

¹³⁴ Curley D., *Tragedy in Ovid: Theater, Metatheater, and the Transformation of a Genre*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, σελ. 88, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβίδιου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 65, 230-239, 242.

¹³⁵ Nagle B. R., "Byblis and Myrrha: Two Incest Narratives in the "Metamorphoses"", *CJ*, Vol. 78, No. 4, 1983, σελ. 306, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβίδιου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 26-27.

θητείας του ποιητή στα σχολεία της ρητορικής». Σε αυτό το πλαίσιο, η παρουσία της ρητορικής στους μονολόγους της ηρωίδας «περιστέλλει την ιδέα του τραγικού», καθώς ο ψυχικός αναβρασμός εκλογικεύεται με αποτέλεσμα τα συναισθήματά της να παρουσιάζονται πιο ραφιναρισμένα. «Ο αναγνώστης απομένει να περιεργάζεται τη ρητορική λαθοχειρία που ρευστοποιεί τη σκληρή ύλη της τραγωδίας και καταχωρίζει τη μοίρα της πρωταγωνίστριας στον φανταστικό ετερόκοσμο των *Μεταμορφώσεων*»¹³⁶.

4.3.1 Ο πρώτος μονόλογος

Ο πρώτος μονόλογος της Βυβλίδας παρουσιάζει ιδιαίτερη δραματική ένταση με την αποκάλυψη των πιο μύχιων σκέψεων και συναισθημάτων της. Η μοιραία και τραγική αμφιθυμία της ηρωίδας παρουσιάζεται μέσα από έναν εξάισιας ρητορικής μονόλογο, όπου ο Οβίδιος παρουσιάζει σε ευθύ λόγο τα λόγια της. Από τη στιγμή της κυριολεκτικής και μεταφορικής της αφύπνισης, η κοπέλα επιστρατεύει την απατηλή δυναμική της ρητορικής γλώσσας για να εκπληρώσει την επιθυμία της. Η Βυβλίδα παρουσιάζεται ως μια ιδιότυπη *puella*, η οποία αγαπά τον Κάυνο όχι ως αδελφό (*Byblis Apollinei correpta cupidine fratris*, *Met.* 9.455) και καθώς βρίσκεται σε κατάσταση σύγχυσης και εσωτερικής πάλης με τα ίδια της τα συναισθήματα επιστρατεύει τη δύναμη του λόγου της προκειμένου να βρει λύση στο ακαταμάχητο πάθος που την έχει κυριεύσει. Ξυπνώντας φοβισμένη και ντροπιασμένη από την ονειρική συνεύρεση με τον αδελφό της, η Βυβλίδα με ρητορικές ερωτήσεις και αναφωνήσεις, που προβάλλουν την πνευματική της σύγχυση, αναρωτιέται για το νόημα του ονείρου της (*me miseram! tacitaei quid vult sibi noctis imago? / quam nolim rata sit! Cur haec ego somnia vidi?*, *Met.* 9.474-475). Ωστόσο, η γλυκιά ανάμνηση της ένωσης παρασύρει την ηρωίδα στα μονοπάτια του έρωτα. Αν και η Βυβλίδα γνωρίζει ότι ο έρωτάς της είναι ανήθικος, ολισθαίνει στο παράφορο πάθος της¹³⁷.

Quo feror? (*Met.* 9.509) αναφέρει η ηρωίδα για να εκφράσει το πάθος της και να προβάλλει με έμφαση και σαφήνεια το δίκαιο της θέσης της. Η εσωτερική σύγκρουση αποτελεί ένα μεγάλο, αόρατο εμπόδιο που αρχικά καθιστά την ηρωίδα ανίκανη να δράσει, καθώς αναγνωρίζει ότι τα

¹³⁶ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 240-242, Tsitsiou-Chelidoni Chr., *Ovid, "Metamorphosen", Buch VIII: Narrative Technik und literarischer Kontext*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2003, σελ. 283.

¹³⁷ Κατά την αριστοτελική θεώρηση αυτή η ανθρώπινη στάσις χαρακτηρίζεται ως ακρασία, δηλαδή, ένα είδος παράλυσης της βούλησης κατά την οποία το άτομο ενεργεί ενάντια σε μια προαποφασισμένη γνώση που αφορά το προσωπικό του καλό, λόγω της επίδρασης που ασκεί πάνω του η επιθυμία (*Hθ. Νικ.* 7.1-10).

nomina sanguinis εμποδίζουν την εκπλήρωση των επιθυμιών της (*possim, si non sit frater, amare / ... sed nocet esse sororem, Met. 9.477-478*). Η ασυνείδητη προτίμηση της Βυβλίδας να αποκαλεί τον αδελφό της «αφέντη» και παράλληλα η απαίτηση από εκείνον να την προσφωνεί με το όνομά της, καθώς μισεί το όνομα της συγγένειας (*iam dominum appellat, iam nomina sanguinis odit: / Byblida iam mavult quam se vocet ille sororem, Met. 9.466-467*), υπογραμμίζουν ενδεχόμενες ερωτικές υποδηλώσεις. Η αλλαγή των συγγενικών τίτλων κρίνεται τώρα πλέον αναγκαία προκειμένου πρώτα να έρθουν πιο κοντά στην επιθυμητή ερωτική ένωση τα ονόματα της ίδιας και του Καύνου και στη συνέχεια τα σώματά τους (*O ego, si liceat mutato nomine iungi, / quam bene, Caune, tu poteram nurus esse parenti! / quam bene, Caune, meo poteras gener esse parenti!, Met. 9.487-489*)¹³⁸. Επιπροσθέτως, το ρητορικό επιχείρημα *si tamen ipse mei captus prior esset amore, / forsitan illius possem indulgere furori* (αν ο ίδιος με ερωτευόταν, ίσως να παραδιδόμουν στο πάθος του, *Met. 9.511-512*) χρησιμοποιείται από τη Βυβλίδα προκειμένου να δικαιολογήσει τον αιμομικτικό έρωτά της και παράλληλα να επιτρέψει στον εαυτό της να ομολογήσει το ερωτικό της ενδιαφέρον στον Κάυνο¹³⁹.

Η Βυβλίδα ενισχύει το ρητορικό της λόγο με τη χρήση παραδειγμάτων από τον κόσμο της μυθολογίας. *Di melius!* (*Met. 9.497*) αναφωνεί η μεταμορφωσιακή ηρωίδα επικαλούμενη τους θεούς σε μια προσπάθεια να ταυτιστεί με αυτούς και να επιχειρηματολογήσει υπέρ της ερωτικής ένωσης με τον αδελφό της. Στην προσπάθειά της να πείσει τον εαυτό της να προβεί στην αποκάλυψη του κρυφού της πάθους για τον Κάυνο ανακαλεί μυθολογικά παραδείγματα (*exempla*) θεών που σύναψαν σχέση με τις αδελφές τους, όπως για παράδειγμα ο Δίας με την Ήρα (*Met. 9.499*). Εξετάζοντας τους θεούς ως *exempla* αναφέρει ότι αυτοί δεν αποτελούν τιμωρούς της αιμομιξίας, αλλά αντιθέτως παράδειγμα προς μίμηση (*di nempe suas habuere sorores, Met. 9.496*). Παρ' όλα αυτά, η ρητορική ερώτηση της Βυβλίδας *quid at caelestia ritus / exigere humanos diversaue foedera tempto?* (*Met. 9.500-501*) προβάλλει με σαφήνεια ότι το θεϊκό δίκαιο δεν ισχύει για τους θνητούς. Επιπροσθέτως, η Βυβλίδα ανακαλεί την αιμομικτική ιστορία των τέκνων του

¹³⁸ Curley D., *Tragedy in Ovid: Theater, Metatheater, and the Transformation of a Genre*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, σελ. 77-78, Hardie P. R., *Ovid's poetics of illusion*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2002, σελ. 232-233, Knox P. E., "Ovid, *Metamorphoses* 9. 466", *The Classical Quarterly*, Vol. 34, No. 2, 1984, σελ. 489, DOI: 10.1017/s0009838800031165, Nugent S. G., *Passion and Progress in Ovid's Metamorphoses*, in Fitzgerald J. T. (ed.), "Passions and Moral Progress in Greco-Roman Thought", London, Routledge, 2008, σελ. 154-155, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_060.html, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_092.html?prev=true

¹³⁹ Raval S., "'A Lover's Discourse': Byblis in 'Metamorphoses' 9", *Arethusa*, Vol. 34, No. 3, 2001, σελ. 291.

Αιόλου με σκοπό να ανατρέψει την πιθανή ένσταση του Καύνου στην ομολογία του έρωτά της (*at non Aeolidae thalamos timuere sororum, Met. 9.507*)¹⁴⁰.

Οι έξι τελευταίοι στίχοι του μονολόγου της Βυβλίδας (*Met. 9.511-516*) παρουσιάζουν τους τρεις τρόπους εξέλιξης της υπόθεσης, δηλαδή, τους δύο της προγενέστερης παράδοσης και το τέχνασμα του Οβίδιου για την επίτευξη της ερωτικής προσέγγισης μέσω μίας επιστολής (*littera celatos arcana, Met. 9.516*). Η επιστολή αποτελεί το μέσο για να παρακάμψει η ηρωίδα το συναίσθημα της ντροπής (*pudor*) που νιώθει και τελικά να εκφράσει τον έρωτά της:

*Sit tamen ipse mei captus prior esset amore,
forsitan illius possem indulgere furori.
Ergo ego, quae fueram non reiuctura petentem,
ipsa petam? Poterisne loqui? Poterisne fateri?
Coget amor, potero; vel, si pudor ora tenebit,
littera celatos arcana fatebitur ignes.* (Met. 9.511-516)

Η δομή του λόγου της ηρωίδας είναι συνειρμική και οι αντικρουόμενες θέσεις παρουσιάζουν την εσωτερική διχογνωμία της. Αναλυτικότερα, η Βυβλίδα προβάλλει εμφαντικά και με μεγαλύτερη σαφήνεια τις θέσεις της μέσα από το ρητορικό σχήμα της αντίθεσης με τη μορφή της άρσης-θέσης¹⁴¹. Ο λόγος της κερδίζει σε πάθος, ένταση και ζωντάνια, καθώς η ηρωίδα ενώ υποστηρίζει την τήρηση μιας ηθικής, άμεμπτης στάσης (*Met. 9.509-510*) στον αμέσως επόμενο στίχο ενδίδει και πάλι στο πάθος της. Πρόκειται για έναν αυτο-προτρεπτικό ρητορικό λόγο χάρη στη δύναμη του οποίου ο λόγος και η δράση της Βυβλίδας αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοπροωθούνται με πειστικότητα¹⁴².

Συμπερασματικά, ο πρώτος μονόλογος λειτουργεί αυτο-προτρεπτικά μιας και βοηθά την ηρωίδα να συνειδητοποιήσει τα συναισθήματά της και να αναλάβει δράση με τη συγγραφή της

¹⁴⁰ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβίδιου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 28-29, 39, 232, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_060.html, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_092.html?prev=true

¹⁴¹ Tsitsiou-Chelidoni Chr., *Ovid, "Metamorphosen", Buch VIII: Narrative Technik und literarischer Kontext*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2003, σελ. 282, https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_092.html?prev=true

¹⁴² Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβίδιου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 241-242.

επιστολής προς τον Καύνο. Η αυτοπαρουσίαση της ηρωίδας υποταγμένης στον έρωτα αποτελεί βασικό επιχείρημα για την εν μέρει άρση των κατηγοριών που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο πρόσωπό της. Γι' αυτό το λόγο η θέση που καταλαμβάνει το επιχείρημα στην αυτο-*suasoria* της Βυβλίδας είναι καίρια τοποθετημένο στο τέλος του μονολόγου της. Επομένως, πρόκειται για μία αυτο-*suasoria* στην οποία η ηρωίδα με συνεχείς παραβάσεις της λογικής προσπαθεί να πείσει τον εαυτό της ότι ο αιμομικτικός έρωτάς της με το δίδυμο αδελφό της δύναται να ολοκληρωθεί¹⁴³.

4.3.2 Το επιστολικό εγχείρημα

Ο έρωτας προστάζει το άνομο πάθος να αποκαλυφθεί και η λύση για τη Βυβλίδα δεν είναι παρά η συγγραφή μιας επιστολής (*Met.* 9.530-563). Η ηρωίδα βρίσκεται σε κατάσταση σύγχυσης. Η αρχική αναζήτηση των κατάλληλων λέξεων αντανακλάται στις αντιδράσεις της, καθώς παρουσιάζεται τη μια να ανασηκώνει τις πλάκες για να γράψει και την άλλη να τις αποθέτει, τη μια να γράφει και την άλλη να σβήνει (*Met.* 9.523-525). Στο τέλος, βέβαια, είναι τόσο κυριευμένη από το θέμα της, που γεμίζει το κείμενό της ακόμη και τα περιθώρια (*Met.* 9.565). Στην ερωτική αυτή επιστολή, η ηρωίδα επιχειρεί να αποπλανήσει τον Καύνο και μόλις η «ελπίδα δώσει σιγουριά» να αποκαλύψει την ταυτότητά της. Με φωτιά στο στήθος και τρόμο στην ψυχή, η ηρωίδα με τη γραφίδα στο χέρι επιχειρεί καταρχάς να αποκρύψει την ταυτότητά της και να συγκαλύψει τα *nomina consaguinitatis* που τη συνδέουν με τον Καύνο με τη χρήση των λέξεων *amans* και *tibi* (*quam, nisi tu dederis, non est habitura salutem, / hanc tibi mittit amans;*, *Met.* 9.530-531)¹⁴⁴:

...pudet, a, pudet eder nomen.

Et si, quid cupiam, quaeris, sine nomine vellem

posset agi mea causa meo nec cognita Byblis

ante forem, quam spes votorum certa fuisset. (Met. 9.531-534)

¹⁴³ De Vito A. F., "The Essential Seriousness of Heroides 4", *Rheinisches Museum für Philologie*, Vol. 137, No. 3/4, 1994, σελ. 314, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 241.

¹⁴⁴ Albrecht M. V., *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας: από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η Σημασία της για τα Νεότερα Χρόνια*, Μτφρ. - Επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Τόμ. 1, 6^η έκδ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σελ. 920, Jenkins T. E., "The Writing in (and of) Ovid's Byblis Episode", *HSCP*, Vol. 100, 2000, σελ. 444, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 230-239, Tissol G., *The Face of Nature: Wit, Narrative and Cosmic Origins in Ovid's "Metamorphoses"*, Princeton University Press, Princeton, 1997, σελ. 43.

Ωστόσο, η Βυβλίδα δεν καταφέρνει να διατηρήσει την ανωνυμία της. Αν και η φωνή της μεταμορφωσιακής ηρωίδας ηχεί ρητορικά, τα αντιφατικά της συναισθήματα αποτελούν εμπόδιο για τη συγγραφή μιας υστερόβουλης επιστολής για την ερωτική κατάκτηση του Καύνου. Η χρήση του ήθους-πάθους λόγου (*et meditata manu componit verba trementi*, *Met.* 9.521) καταδεικνύει τη μοιραία και τραγική αμφιθυμία της ηρωίδας, η οποία απεικονίζεται στο πρόσωπό της (*in vultu est audacia mixta pudorque*, *Met.* 9.527). Εν τέλει, παρά την προσπάθειά της, η Βυβλίδα δεν καταφέρνει να διατηρήσει την αυτοκυριαρχία της και αποκαλύπτει τα ειλικρινά της συναισθήματα κατά τη συγγραφή της επιστολής¹⁴⁵.

Με τη χρήση πολεμικής ορολογίας (*dextra tenet ferrum, vacuam tenet altera ceram*, *Met.* 9.522) η ηρωίδα παρουσιάζει στον Κάυνο τις απεγνωσμένες προσπάθειές της να απαλλαγεί από το πάθος της¹⁴⁶:

*ipsa tamen, quamvis animo grave vulnus habebam,
quamvis intus erat furor igneus, omnia feci
(sunt mihi di testes), ut tandem sanior essem,
pugnavi que diu violenta Cupidinis arma
effugere infelix, et plus, quam ferre puellam
posse putes, ego dura tuli. superata fateri
cogor, opem tuam timidus exposcere votis.* (Met. 9.540-546)

Επιπροσθέτως, η Βυβλίδα αναφέρει ότι δεν είναι εχθρός του Καύνου και επιθυμεί τον τερματισμό αυτής της διαμάχης (*non hoc inimica precatur*, *Met.* 9.548)¹⁴⁷.

Η ένταση του πάθους της Βυβλίδας παρουσιάζεται με την αναφορά στα δάκρυά της που έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους στην επιστολή. Τα δάκρυα της ηρωίδας αποτελούν ένα υπερκείμενο που της δίνει τη δυνατότητα να εξωτερικεύσει και να εικονοποιήσει τη θλίψη της, και

¹⁴⁵ Curley D., *Tragedy in Ovid: Theater, Metatheater, and the Transformation of a Genre*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, σελ. 87, Farrell J., "Reading and Writing the Heroides", *HSCP*, Vol. 98, 1998, σελ. 329, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβίδιου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 230-239.

¹⁴⁶ Jenkins T. E., "The Writing in (and of) Ovid's Byblis Episode", *HSCP*, Vol. 100, 2000, σελ. 444.

¹⁴⁷ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβίδιου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 230-239.

παράλληλα να διατηρήσει τη ψευδαίσθηση ότι βρίσκεται κοντά στον αγαπημένο της¹⁴⁸. Η Βυβλίδα προσπαθεί να πείσει τον Καύνο για τα γνήσια και αληθινά συναισθήματά της αναφέροντας ότι έχει λαβωθεί από τον έρωτα (*ipsa tamen, quamvis animi grave vulnus habebam, Met. 9.540*) και ότι παρά την προσπάθειά της να αντισταθεί στον άνομο αυτό έρωτα, την καίει η ασίγαστη τρέλα του πάθους (*quamvis intus erat furor igneus, Met. 9.541*):

... omnia feci
(sunt mihi testes), ut tandem sanior essem,
pugnavique diu violenta Cupidinis arma (Met. 9.541-543)

Στους παρακάτω στίχους, η Βυβλίδα υποδεικνύει στον Καύνο τα σημάδια του έρωτα που θα μπορούσαν να τον βοηθήσουν ν' αντιληφτεί τα αληθινά της συναισθήματα και τις προθέσεις της γι' αυτόν¹⁴⁹:

Esse quidem laesi poterat tibi pectoris index
et color et macies et vultus et umida saepe
lumina nec pausa suspiria mota patenti
et crebri amplexus et quae, si forte notasti,
oscula sentiri non esse sororia possent: (Met. 9.535-539)

Η μεταμορφωσιακή ηρωίδα, παρά το γεγονός ότι είναι αληθινά ερωτευμένη και κατελιμμένη από *furor*, στην επιστολή της εκθέτει εν είδει μιας *suasoria* τα επιχειρήματά της με σκοπό να πείσει τον Καύνο για την αθωότητά της. Αναλυτικότερα, στο λόγο της η Βυβλίδα επισημαίνει ότι νικήθηκε από το ερωτικό πάθος που έχει κυριεύσει την ψυχή της (*Met. 9.543-545*). *Omnia feci, ut tandem sanior essem* (*Met. 9.540-541*) αναφέρει χαρακτηριστικά η ηρωίδα υποστηρίζοντας ότι είχε μάρτυρες τους θεούς (*sunt mihi di testes, Met. 9.541*). Βέβαια, η δήλωση αυτή της Βυβλίδας είναι ειρωνική, διότι η ηρωίδα στον πρώτο της μονόλογο με λόγο επιφωνηματικό ευχόταν να βλέπει τον Καύνο συνέχεια στα όνειρά της (*testis abest somno!, Met. 9.481*). Επιπροσθέτως, στην επιχειρηματολογία της η Βυβλίδα επικαλέστηκε θεϊκά *exempla* για να ενδώσει στο άνομο πάθος¹⁵⁰. Είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι η ηρωίδα επικαλείται το

¹⁴⁸ Hardie P. R., *Ovid's poetics of illusion*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2002, σελ. 109.

¹⁴⁹ Janan M. W., "The Labyrinth and the Mirror: Incest and Influence in *Metamorphoses* 9", *Arethusa*, Vol. 24, 1991, σελ. 246.

¹⁵⁰ Μιχαλόπουλος Χ. Ν., & Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Ρωμαϊκή ερωτική ελεγεία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2213>, σελ. 22, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα*

λογικό και ηθικό επιχείρημα που αφορά το νεαρό της ηλικίας προκειμένου να δικαιολογήσει τον άνομο έρωτά της. Η Βυβλίδα και ο Κάυνος είναι νέοι και θεωρείται σύνηθες γι' αυτούς να παραβλέπουν τις παραδοσιακές και παραδεδομένες αξίες των γηραιότερων¹⁵¹. Στη συνέχεια της επιστολής της, η ηρωίδα προβάλλει την παντοδυναμία του έρωτα πάνω στο νόμο, μιας και το αληθινό πάθος δε γνωρίζει ηθικούς, νομικούς και κοινωνικούς φραγμούς (*Met.* 9.551-553). Η ερωτική αυτή επιστολή, στην οποία γίνεται προσπάθεια ανατροπής του νόμου, παραλληλίζεται με τις ασκήσεις δημηγορίας, τις *suasoriae*, δηλαδή, τις ρητορικές ασκήσεις πάνω στις οποίες είχε εκπαιδευτεί ο Οβίδιος κατά την περίοδο των ρητορικών του σπουδών¹⁵².

Στη συνέχεια της επιχειρηματολογίας της η Βυβλίδα επισημαίνει την ασφάλεια των συγγενικών δεσμών προκειμένου να πείσει τον Κάυνο ν' ανταποκριθεί στον έρωτά της:

*Dulcia fraterno sub nomine furta tegemus:
est mihi libertas tecum secreta loquendi,
et damus amplexus et iungimus oscula coram.
Quantum est, quod desit? ...* (Met. 9.557-561)

Οι συγγενικοί τίτλοι αποκτούν τώρα πλέον μια νέα διάσταση, καθώς λειτουργούν βοηθητικά στην άνομη σχέση. Στη λογική, λοιπόν, της Βυβλίδας το *sub nomine* εξισώνεται με το *sub imagine*, μιας και το ανήθικο πάθος με τη μορφή της αδελφικής αφοσίωσης θα λανθάνει στη θαλπωρή της οικογένειας¹⁵³.

που άλλαξαν τη θωριά τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβίδιου, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 230-239.

¹⁵¹ Mayor J. M. B., *Power play in latin love elegy and its multiple forms of continuity in Ovid's "Metamorphoses"*, De Gruyter, Berlin and Boston, 2017, σελ. 231.

¹⁵² Goodrich P., "Epistolary Justice: The Love Letter as Law", *Yale Journal of Law & the Humanities*, Vol. 9, No. 2, 1997, σελ. 245-295, Μιχαλόπουλος Χ. Ν., & Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Ρωμαϊκή ερωτική ελεγεία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2213>, σελ. 22, Schiesaro A., *Ο Οβίδιος και ο Επαγγελματικός Λόγος της Επιστημοσύνης, της Θρησκείας, της Ρητορικής*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 106.

¹⁵³ Anderson W. S. (ed.), *Ovid's Metamorphoses, Books 6-10*, University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma, 1972, ad *Met.* 558-60, Raval S., "'A Lover's Discourse': Byblis in "Metamorphoses" 9", *Arethusa*, Vol. 34, No. 3, 2001, σελ. 300.

Στη ρητορική της μεταμορφωσιακής ηρωίδας κυοφορείται η υπεράσπιση της αιμομιξίας, μιας και επιχειρεί μέσα από παραδείγματα θεών να ορίσει την ανθρώπινη υπόστασή της. Η φράση *dulcia furta*¹⁵⁴ μαρτυρεί την προσπάθεια της να δικαιολογήσει για ακόμη μία φορά το πάθος της αναζητώντας κάποιο έρεισμα για την ερωτική της επιλογή στο κόσμο των άρρενων θεών¹⁵⁵. Ωστόσο, ο κόσμος των θεών διέπεται από νόμους διαφορετικούς από εκείνους των ανθρώπων (*sunt superis sua iura! quid ad caelestia ritus / exigere humanos diversaue foedera tempto?*, *Met.* 9.500-501) και αντίστοιχα ο κόσμος των ανθρώπων λειτουργεί με νόμους διαφορετικούς από εκείνους της φύσης (*felices, quibus ista licent! humana malignas / cura dedit leges, et quod natura remittit, / invida iura negant*, *Met.* 10.329-331). Αν και η Βυβλίδα διαπιστώνει τα όρια μεταξύ της θεϊκής, της ανθρώπινης και της φυσικής συμπεριφοράς βάσει των οποίων ο κόσμος διαρθρώνεται σε φυσικό, ανθρώπινο και θεϊκό επίπεδο, ο ανεξέλεγκτος *furor* την ωθεί σε μια λανθασμένη επιλογή¹⁵⁶.

Η μεταμορφωσιακή ηρωίδα επιχειρηματολογώντας αναφέρει πως *plura loqui poteram, quam quae cepere tabellae* (*Met.* 9.604), καθώς θεωρεί ότι με την πρόκριση συναισθηματικών εκδηλώσεων (δάκρυα, εναγκαλισμούς, παρακλήσεις) και με την εκ του σύνεγγυς προσέγγιση θα μπορούσε να κάνει τον Κάυνο να συναινέσει στο πάθος:

*Et tamen ipsa loqui, nec me committere cerae
debueram praesensque meos aperire furores
vidisset lacrimas, vultum vidisset amantis!,
plura loqui poteram, quam quae cepere tabellae.
Invito potui circumdare bracchia collo
et, si reicerer, potui moritura videri
amplectique pedes adfusaque poscere vitam.
Omnia fecissem, quorum si singula duram
flectere non poterant, potuissent omnia, mentem.* (Met. 9.601-609)

Η οβιδιακή ηρωίδα δεν θέλει να αποδεχτεί ότι ο αδελφός της την απορρίπτει και αποδίδει την απροθυμία του να ανταποκριθεί στον έρωτά της σε παράγοντες άσχετους με τη θέλησή του. Αν η

¹⁵⁴ Anderson W. S. (ed.), *Ovid's Metamorphoses, Books 6-10*, University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma, 1972, ad *Met.* 558-60.

¹⁵⁵ Knox P. E., *Ovid's Metamorphoses and the Traditions of Augustan Poetry*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, σελ. 35, 45.

¹⁵⁶ Feeney D. C., *The Gods in Epic. Poets and Critics of the Classical Tradition*, Oxford University Press, Oxford, 1991, σελ. 194-198.

Βυβλίδα παραδεχτεί ότι ο Καύνος δεν επιθυμεί την αιμομικτική ένωση, τότε η ερωτική της καταδίωξη δεν θα είχε κανένα νόημα. Γι' αυτό το λόγο, η ηρώιδα επιρρίπτει ευθύνες για την αποτυχία του εγχειρήματος σε εξωτερικούς παράγοντες, δηλαδή, στη κακή τη μέρα (*nolle vel illa dies fuerat vel tota voluntas, / sed potius mutanda dies?* Met. 9.598-599) και στον δούλο που παρέδωσε το γράμμα σε λάθος στιγμή (*forsitan et missi sit quaedam culpa ministri: / non adiit apte nec legit idonea, credo, / tempora nec petit horamque animumque vacantem*, Met. 9.610-614). Στη συνέχεια της επιχειρηματολογίας της, η Βυβλίδα αποποιείται τις ευθύνες των πράξεών της και θεωρεί ότι το λάθος δεν είναι ούτε δικό της, ούτε του Καύνου (*neque enim est tigride natus / nec rigidas silices solidumve in pectore ferrum / aut adamanta gerit nec lac bibit ille leanea.*, Met. 9.613-615)¹⁵⁷.

Κλείνοντας την επιστολή της η οβιδιακή ηρώιδα κάνει επίκληση στο συναίσθημα του Καύνου σε μια προσπάθεια να τον χειραγωγήσει προκειμένου να ενδώσει στην άνομη ένωση. Προσπαθεί να συγκινήσει, να ευαισθητοποιήσει και να κεντρίσει το συναισθηματικό κόσμο του Καύνου, καθώς του ζητά να τη λυπηθεί (Met. 9.561) και μάλιστα προσπαθεί να κάμψει τις αντιστάσεις του εκβιάζοντάς τον συναισθηματικά αναφέροντας ότι σε αντίθετη περίπτωση η επιτύμβια στήλη θα φέρει το όνομά του ως υπαίτιου για το θάνατό της. Όμως, όλα όσα αναφέρει δεν αποτελούν μία ειλικρινή δήλωση επιθυμίας θανάτου, διότι στο μονόλογό της έχει ήδη απορρίψει το ενδεχόμενο της αυτοκτονίας (Met. 503-504). Με ρητορική δεινότητα, λοιπόν, η ηρώιδα επιχειρεί να μετατοπίσει την ευθύνη στον Καύνο, όπως ακριβώς είχε κάνει και στο τέλος του μονολόγου της (*viderit*, Met. 9.519)¹⁵⁸.

Συμπερασματικά, η Βυβλίδα ίσως να κατανοεί ότι «μια οδυνηρή μεταμέλεια της τελευταίας στιγμής θα μπορούσε να αποσοβήσει τα έσχατα και τα αίσχιστα του δράματος, αλλά προτιμάει την εγωκεντρική αναίδεια του "αφού ό,τι έγινε δεν ξηγίνεται και δεν έχω να χάσω τίποτα από 'δω και πέρα, θα φτάσω ως το τέλος'"»¹⁵⁹. Η συνεχής ερωτική πολιορκία της ηρώιδας έχει σκοπό να

¹⁵⁷ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 230-239.

¹⁵⁸ Anderson W. S. (ed.), *Ovid's Metamorphoses, Books 6-10*, University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma, 1972, ad Met. 518-519,
https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=54&m=1

¹⁵⁹ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 241.

καταρρίψει τις άμυνες του Καύνου για να προκληθούν τα συναίσθημα εκείνα που θα τον παρακινήσουν στην προσδοκώμενη απόφαση¹⁶⁰.

4.3.3 Ο δεύτερος μονόλογος

Η κορύφωση της ερωτικής τρέλας (*furor*) της Βυβλίδας παρουσιάζεται μέσα από τον εξαίσιος ρητορικής δεύτερο μονόλογό της. Με αριστοτεχνικό τρόπο ο Οβίδιος καταδεικνύει την ταύτιση των *mens* και *furor*, των δυο εξ' ορισμού αντίθετων όρων (*mens tamen rediit, pariter rediere furores, Met. 9.583*). Η διαταραγμένη ψυχολογία της μεταμορφωσιακής ηρωίδας διαφαίνεται στην επιφωνηματική φράση *et merito!* (*Met. 9.585*), ενώ, η επιχειρηματολογία της στην αυτο-*suasoria* της δεν αποτελεί παρά μια στρέβλωση της αρχής «κάθε εμπόδιο για καλό». Η Βυβλίδα επιρρίπτει ευθύνες σε εξωτερικούς παράγοντες και καθώς δεν μπορεί να πάθει τίποτα χειρότερο, μιας και οι πραγματικές της προθέσεις έχουν αποκαλυφθεί, και παρά τις δυσοίωνες προοπτικές ελπίζει μέχρι τέλους. Στο τέλος του δεύτερου μονολόγου της, η ηρωίδα χρησιμοποιεί το ρητορικό σχήμα της αντίθεσης (*quod superest, multum est in vota, in crimina parvum, Met. 9.629*) προκειμένου να μετατρέψει «το ένοχο αδιέξοδο σε ορμητήριο για την τελική έξοδο»¹⁶¹.

Πράγματι, η μεταμορφωσιακή ηρωίδα παρουσιάζεται σε πλήρη σύγχυση (*incertae tanta est discordia mentis, Met. 9.630*) και χωρίς αντιστάσεις, μιας και έχει ξεπεράσει κάθε μέτρο (*cum pigeat temptasse, libet temptare, modumque / exit, Met. 9.631-632*) να βιώνει τις εντονότερες ψυχικές συγκινήσεις. Οι συνεχείς προσπάθειές της να αποπλανήσει τον αδελφό της, τρέπουν τον Κάυνο σε φυγή, προκειμένου να διατηρήσει την ηθική του ακεραιότητα. Η μανιώδης κατάσταση της ηρωίδας (*tum vero maestam tote Miletida mente / defecisse ferunt, tum vero a pectore vestem / diripuit, Met. 9.635-637 / demens, Met. 9.638*) καταδεικνύει το υψηλό της πάθος. Στο τέλος, ανίκανη πλέον να αρθρώσει ανθρώπινη λαλιά, βγάζει άναρθρες κραυγές¹⁶².

¹⁶⁰ Janan M. W., "The Labyrinth and the Mirror: Incest and Influence in *Metamorphoses* 9", *Arethusa*, Vol. 24, 1991, σελ. 247, Raval S., "'A Lover's Discourse': Byblis in *Metamorphoses* 9", *Arethusa*, Vol. 34, No. 3, 2001, σελ. 304, https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=54&m=1

¹⁶¹ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 241.

¹⁶² Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 230-239.

Συμπερασματικά, η επιστολή της Βυβλίδας και οι μονόλογοι που την πλαισιώνουν, «στο συνολικό τους άνυσμα σχηματίζουν την καμπύλη της ερωτευμένης γυναίκας όπου η αμηχανία, η ένοχη συναίσθηση, η αισχύνη, η παρορμητική αποκοτιά, ο νηφάλιος υπολογισμός, η επιχειρηματολογική διαύγεια και η παραμυθητική αυταπάτη εναλλάσσονται με αγχωτικό ρυθμό». Επίσης, οι συλλογισμοί της Βυβλίδας εκβάλλουν, σταθερά αν και όχι πάντα συνειδητά, σε προσχηματικές και συγκυριακές αιτιολογήσεις των προθέσεων και των πεπραγμένων της. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η ετυμηγορία της ηρωίδας «ήταν μονάχα ένα όνειρο και στα όνειρα δεν υπάρχουν μάρτυρες!» για την αποενοχοποίηση της ονειρικής συνεύρεσης με τον αδερφό της και επίσης η φαντασίωσή της σχετικά με τα γαμήλια δεσμά με τον Καύνο βρίσκει αιτιολογία στο παράδειγμα των αθανάτων που οδήγησαν τις αδερφές τους στη συζυγική κλίνη¹⁶³. Η εσωτερική σύγκρουση της μεταμορφωσιακής ηρωίδας αντικατοπτρίζεται στην αντίθεση μεταξύ των τριπτύχων *pietas-pudor-ratio* και *furor-amor-audacia* και η σταδιακή παρακμή αυτών των αξιών στα ακριβώς αντίθετα άκρα παρουσιάζεται στους δύο μονολόγους της. Η Βυβλίδα περνάει ένα σωρό ψυχικές διακυμάνσεις, καθώς ο *amor* παίρνει τη μορφή *pietas* και στη συνέχεια μετά τη συνειδητοποίηση της πραγματικής ποιότητας των συναισθημάτων της για τον Καύνο, η *ratio* αναχαιτίζεται από τον ερωτικό *furor*, που πηγάζει από την ανέλπιστη πραγματικότητα. Στο τέλος, η μεταμορφωσιακή ηρωίδα μεταστρέφει τη ντροπή της επιστρατεύοντας ως επιχείρημα την αναλογία των σεξουαλικών συνηθειών των θεών. Κι ενώ η Βυβλίδα ζει το δίλημμα μεταξύ *pudor* και *amor*, πριν τη συγγραφή της επιστολής, ο *pudor* κερδίζει έδαφος και αγκαλάζει ολόκληρο τον εαυτό της, καθώς εμποδίζει την ηρωίδα να μιλήσει, αλλά, τελικά ο *amor* αναδεικνύεται νικητής (*Met.* 9.514-516)¹⁶⁴. Η οβιδιακή ηρωίδα χρησιμοποιεί μυθολογικό υλικό με σκοπό να αναδείξει τις πλευρές της προσωπικότητάς της που εξυπηρετούν την δική της ρητορική, τις οποίες πιθανότατα να μην είχε τη δυνατότητα να προβάλει μέσα από το τραγικό και επικό κείμενο. Στην αρχή του αιμομικτικού επεισοδίου, αν και τα δύο αδέλφια έχουν κοινές γενεαλογικές καταβολές, το επίθετο *Appolinei* αποδίδεται μόνο στον Καύνο. Όμως, στο τέλος του επεισοδίου η απολλώνια και βακχική ταυτότητα των δίδυμων αδελφών καθρεφτίζεται και στη συμπεριφορά τους, καθώς η ηρωίδα ενσαρκώνει το ρόλο μιας μαινάδας. Αιχμάλωτη του ανεξέλεγκτου και αυτοκαταστροφικού γυναικείου πάθους της, η Βυβλίδα ενεργεί με αλόγιστο τρόπο και πέρα από τα όρια των ηθικών και κοινωνικών κανόνων,

¹⁶³ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 240-241.

¹⁶⁴ Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θεωρία τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 230-239, Verducci F., *Ovid's Toyshop of the Heart: Epistulae Heroidum*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1985, σελ. 192.

ενώ αντίθετα ο Καύνος διατηρεί την ηθική του ακεραιότητα και απορρίπτει τις άνομες προτάσεις της Βυβλίδας¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Goodrich P., "Epistolary Justice: The Love Letter as Law", *Yale Journal of Law & the Humanities*, Vol. 9, No. 2, 1997, σελ. 245-295, Larmour D. H. J., "Tragic Contaminatio in Ovid's "Metamorphoses": Procne and Medea; Philomela and Iphigeneia (6. 424-674); Scylla and Phaedra (8. 19-151)", *Illinois Classical Studies*, Vol. 15, No. 1, 1990, σελ. 137, Μητούση Ε., *De Genere: Φύλο και Γένος στις "Ηρωίδες" του Οβιδίου* (διδακτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 19-20, Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009, σελ. 230-239, Westerhold A. J., *Tragic Desire: Phaedra and Hers Heirs in Ovid (diss.)*, Heritage Branch, Toronto, 2011, σελ. 143.

5. Συμπεράσματα

Οι *Μεταμορφώσεις*, το πιο γνωστό και αντιπροσωπευτικό έργο του Οβιδίου, που ξεχωρίζει για την απaráμιλλη αφηγηματική γοητεία, το φραστικό πλούτο, την κομψότητα και την περιγραφική του ενάργεια, ενσαρκώνουν την παγκόσμια θεώρηση του ποιητή μέσω της υπαγωγής όλων των κύριων λογοτεχνικών μορφών της ελληνικής και λατινικής λογοτεχνίας σε μια μοναδική και μεταμορφωσιακή σύνθεση. Το έργο αυτό αποτελεί συνονθύλευμα των λογοτεχνικών τεχνοτροπιών, του ηρωικού και φιλοσοφικού έπους, της κωμωδίας, του βουκολικού ειδυλλίου, της ερωτικής ελεγείας, του δράματος και της ρητορικής. Αναλυτικότερα, στις *Μεταμορφώσεις*, ο Λατίνος ποιητής κάνει μια συνολική αναφορά όλης της λογοτεχνίας, δηλαδή από τον Όμηρο και την τραγωδία της Αθήνας και της Ρώμης έως τους συγχρόνους του. Ο Οβίδιος, λοιπόν, ένας από τους μεγαλύτερους ποιητές του χρυσού αιώνα των Λατινικών γραμμάτων, του αιώνα του Αυγούστου, με τη γόνιμη φαντασία του συμπίλησε και συνέδεσε αριστοτεχνικά 250 μύθους, που είχαν σχέση με μια υπερφυσική μεταμόρφωση, τακτοποιώντας τους σε μια χρονογραφική σειρά, που αρχίζει από το χάος και τελειώνει φθάνοντας έως τα χρόνια του με την αποθέωση του Ιουλίου Καίσαρα. Μύθοι που περιέγραφαν με αστείρευτη γοητεία έρωτες και πάθη θεών, ηρώων και απλών θνητών, αξιοπερίεργα γεγονότα, μεταμορφώσεις σωμάτων που άλλαζαν όψη αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τη δυτική λογοτεχνία και τέχνη και διασώθηκαν χάρη στον Οβίδιο. Σε μια λαβυρινθώδη περιήγηση, όπου αφηγητής είναι ο ίδιος ο ποιητής ή άλλα πρόσωπα του επεισοδίου, άνθρωποι, που περιέπεσαν σε σφάλματα ή προσέβαλαν κάποια θεότητα, είτε άλλαζαν φύλο, είτε μετατρέπονταν σε ζώα, πτηνά, έντομα, φυτά και άψυχες πέτρες. Από τη συνεχή ανάγνωση του ποιήματος προκαλείται η εντύπωση μιας αδιάκοπης ποικιλίας, μεταμόρφωσης και ευχαρίστησης που πηγάζει από το απρόσμενο. Εδώ αξίζει ν' αναφερθεί ότι ο ποιητής των *Μεταμορφώσεων* αποδίδει με ρητορική λαμπρότητα τη ψυχική κατάσταση του πανικού και της κατάπληξης των όντων τη στιγμή της σταδιακής μεταμόρφωσής τους, ενώ, το πνεύμα τους διατηρεί τα ανθρώπινα συναισθήματα.

Οι *Μεταμορφώσεις*, το έργο με το οποίο ο Οβίδιος έμεινε στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού, αποτελεί το μεγαλύτερο έργο της ρωμαϊκής λογοτεχνίας που μπορεί να συγκριθεί μόνο με την Αινειάδα του Βιργιλίου. Ο Λατίνος ποιητής αναμετρήθηκε με τους γηραιότερους και εθνικούς ποιητές της γενιάς των εμφυλίων, δηλαδή το Βιργίλιο και τον Οράτιο. Ήταν ο τελευταίος από τους μεγάλους αυγούστειους ποιητές, που έζησε στις αρχές της *pax romana*, εποχή ελευθερίας και χαλάρωσης των ηθών, κάτι που ερχόταν σε αντίθεση με τις επιδιώξεις του Αυγούστου για μια Ρώμη με σεπτά ήθη. Ο Οβίδιος, λοιπόν, αναπτύσσει μια ποίηση που συμβαδίζει με τον τρόπο ζωής της εποχής του. Γράφει ένα έπος για τη μετάλλαξη, που διακυβεύει την αίσθηση της ταυτότητας, σε

μια εποχή κατά την οποία η πολυπολιτισμική και πολυθρησκευτική μορφή της αυτοκρατορίας δημιουργούσε στους πολίτες της Ρώμης ένα γενικευμένο ταυτοτικό άγχος. Με πηγή έμπνευσης το θαυμαστό κόσμο της μυθιστορίας, ο Λατίνος ποιητής παρουσίασε στην ποίησή του όλη την ομορφιά και ευθυμία που ο κόσμος των αισθήσεων είναι ικανός να απολαύσει. Ο μύθος του αφύσικου έρωτα του Καύνου και της Βυβλίδας και ο ιδιαίτερα γνωστός μύθος της διαμάχης μεταξύ των δύο πολύ ξεχωριστών ομηρικών ηρώων, του Οδυσσέα και του Αίαντα, για τα όπλα του νεκρού Αχιλλέα αποτελούν υποδείγματα της ρητορικής τέχνης.

Ο Λατίνος ποιητής, ο οποίος από τα παιδικά του χρόνια γεύτηκε τα νάματα της ρητορικής εκπαίδευσης, αναγνώρισε τη δυνατότητα που είχε ο μύθος του Καύνου και της Βυβλίδας για μια μοντέρνα επεξεργασία υπό το πρίσμα των *suasoriae*. Αυτή είναι και η μεγάλη του καινοτομία στην πραγμάτευση του μύθου, μιας και αξιοποιεί τις ρητορικές προεκτάσεις του θέματος και παράλληλα ψυχογραφεί τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Με την καθοδήγηση του Οβιδίου, η Βυβλίδα εκθέτει την επιχειρηματολογία της, δηλαδή καταβάλλει σκληρή προσπάθεια για να κατακτήσει τον Κάυνο, και διακρίνεται για την ευγλωττία της και τον ικανό χειρισμό του λόγου. Ο ποιητής την παρουσιάζει παγιδευμένη όχι μόνο σε ένα άνομο πάθος που δεν λέει να καταλαγιάσει, αλλά και σε μια αυτό-προτρεπτική ρητορική διαδικασία (*αυτο-suasoria*), η οποία διαμέσου των δύο μονολόγων και της επιστολής σχολιάζει και ερμηνεύει την τροχιά που ακολουθεί η ηρωίδα.

Αναλυτικότερα, ο Οβίδιος αφηγείται στον αναγνώστη του έπους του το αιμομικτικό επεισόδιο του Καύνου και της Βυβλίδας, μια ιστορία πάθους που χαρακτηρίζεται από ρητορική δύναμη. Στο επεισόδιο αυτό παρουσιάζεται με ενάργεια η ερωτική παθολογία μιας διχασμένης κοπέλας, η οποία αντιμάχεται τον άνομο έρωτα της και κορύφωση αποτελεί η μεταμόρφωσή της, ως αποτέλεσμα της συναισθηματικής της κατάρρευσης. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ηρωίδα δεν συναισθάνεται την αιμομικτική αγάπη και παλεύει με τα ίδια της τα συναισθήματα. Η κορύφωση της αμφιθυμίας της Βυβλίδας παρουσιάζεται μέσα από έναν εξάισιας ρητορικής μονόλογο, που αποκαλύπτει το διχασμένο εσωτερικό της κόσμο, μιας και οι αμφίρροπες δυνάμεις του *pudor* και του *amor* την οδηγούν σε δραματικές ψυχικές μεταπτώσεις. Η επιστολή της μεταμορφωσιακής ηρωίδας αναδεικνύει τη ρητορική τέχνη του Οβιδίου, καθώς παρουσιάζεται σε αυτήν η προσπάθειά της να στηρίζει τα ανήθικα τολμήματά της με λογικοφανή επιχειρήματα. Οι δύο μονόλογοι, που πλαισιώνουν την επιστολή της Βυβλίδας, χαρακτηρίζονται από ρητορική δεινότητα, μιας και συμβάλλουν στην οικοδόμηση της επιχειρηματολογίας της, εκφράζουν με ζωντάνια τις σκέψεις και τα συναισθήματά της, προσφέρουν στο λόγο της κάλος και ενάργεια, κάνουν τις ιδέες της πιο σαφείς και τα συναισθήματά της πιο έντονα.

Το γνωστό μυθολογικό θέμα της διαμάχης μεταξύ του Αϊάντα και του Οδυσσέα σχετικά με το ποιος θα έπρεπε να κληρονομήσει τα όπλα του νεκρού Αχιλλέα αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα επιχειρηματολογίας και από τις δύο πλευρές του προς συζήτηση θέματος και προσομοιάζει στο χαρακτήρα και το πνεύμα μιας δικανικού τύπου *controversiae*, ενός αγώνα λόγων. Καθεμιά από τις δύο πλευρές αναπτύσσει την επιχειρηματολογία της, σαν να επρόκειτο για αγώνα ενώπιον ενός φανταστικού δικαστηρίου. Και σ' αυτό το επεισόδιο ο Οβίδιος επιδεικνύει τη μεγάλη δεξιοτεχνία του στη διασκευή των πηγών του. Ο ποιητής αντλεί την ποιητική του έμπνευση από την *Ιλιάδα*, αλλά, η λάμψη που προσδίδει στα κατορθώματα των ηρώων του είναι πολύ επηρεασμένη από τη μεθομηρική παράδοση μέσω της οποίας ο Οδυσσέας έγινε ο χαρακτήρας της αδίστακτης πανουργίας. Νικητής της λεκτικής αυτής σύγκρουσης κρίνεται ο Οδυσσέας ως φορέας της νέας αρετής, της ευστροφίας, ενώ, ο Αίας, ο γενναιότερος των Αχαιών, ντροπιάζεται. Το αποτέλεσμα αποδεικνύει την ανωτερότητα του πνεύματος στην ωμή βία. Ο Οδυσσέας συγκεντρώνει στο πρόσωπό του τον άνθρωπο των λόγων και των έργων μαζί. Είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι το όνομα του ήρωα συνδέεται με την πονηριά, την ευφυΐα και την εφευρετικότητα, καθώς χρησιμοποιεί έξυπνα κόλπα για να βγάλει τον εαυτό του από δύσκολες καταστάσεις και να δώσει τη σίγουρη λύση κάθε φορά που οι Αχαιοί βρίσκονται σε αδιέξοδο ή αντιμετωπίζουν ένα δύσκολο πρόβλημα. Ο Οδυσσέας είναι μεταξύ των άλλων και ένας από τους πιο αντρειωμένους πολεμιστές. Επιπροσθέτως, ο ομηρικός ήρωας υπήρξε δεινός ρήτορας. Γνώριζε άριστα τη σαγήνη του λόγου, να πείθει, να συγκινεί, να κολακεύει με λόγους γλυκομίλητους και απατηλούς, χαρακτηριστικά που παραδοσιακά αποδίδονταν στο πρόσωπό του.

Ο λόγος του Αϊάντα αποτελεί μια εκτενή και φρενήρη συναισθηματική έκρηξη, με πολλές δυνατές ρητορικές ερωτήσεις, αλλά χωρίς παραδείγματα που κανονικά χρησιμεύουν για την επιμήκυνση του λόγου, ο οποίος πρέπει να έχει εντυπωσιακό μέγεθος. Ο Αίας επιχειρεί να εξαπατήσει το ακροατήριο. Αναλυτικότερα, ο οβιδιακός ήρωας είναι είρωνας και εκδικητικός χαρακτήρας, προβάλλει έντονα την αξία του, διακατέχεται από αλαζονεία και δεν είναι πιστός στις ηθικές αρχές και αξίες της ομηρικής κοινωνίας (ειλικρίνεια, δικαιοσύνη κ.λπ.). Η αγανάκτησή του παρουσιάζεται με μια σειρά από σύντομες, σφοδρές ρητορικές ερωτήσεις που απλώνονται με διασκελισμό πέρα από το τέλος του στίχου και σταματούν μετά την πρώτη λέξη του επόμενου στίχου. Η επιχειρηματολογία του Αϊάντα βασίζεται στην αντίθεση της ανδρείας και του νου. Η αρετή στον κόσμο του Αϊάντα είναι συνώνυμη με την ανδραγαθία και την τόλμη. Ο οβιδιακός ήρωας στο λόγο του προβάλλει τη γενναιότητά του και μιλάει υποτιμητικά και ειρωνικά για τη δειλία του Οδυσσέα στο πεδίο της μάχης. Ο Αίας, λοιπόν, αντιλαμβάνεται την ανδρεία στην ευγενέστερη μορφή της, χωρίς τη σύμπραξη της πονηριάς και τη χρήση αθέμιτων μέσων. Κατά την άποψη του, η αριστοκρατική καταγωγή, όπως αποδεικνύεται από τη γενεαλογία ενός ήρωα,

αποτελεί συμπληρωματική έννοια της ανδρείας και τεκμηριώνει την αξία του προσώπου, που την προβάλλει.

Η ρήση του Οδυσσέα αποτελεί καλό παράδειγμα επιδέξιας ρητορείας. Η ρητορική δεινότητα του ήρωα και η ευλυγισία του λόγου του, ο οποίος είναι οργανωμένος, πυκνός, μεστός και άριστα δομημένος, παρουσιάζεται στον αντίλογό του προς τον Αίαντα. Η υιοθέτηση από τον Οδυσσέα των τεχνικών των Ρωμαίων ρητόρων και οι νύξεις στη σύγχρονη πραγματικότητα λειτουργούν ενισχυτικά στην πρόσληψη του λόγου του και την εξοικείωση και αποδοχή του από τον Ρωμαίο αναγνώστη. Ο οβιδιακός ήρωας προσεγγίζει το ρωμαϊκό κοινό με τη μορφή ενός πιο οικείου ήρωα, ο οποίος διακρίνεται στη μάχη και συναγωνίζεται με ίσους όρους τους αντιπάλους του, αν και δεν διαθέτει τις υπεράνθρωπες ικανότητες του Αχιλλέα και του Αίαντα. Σε μια μακριά σειρά από στίχους με ισχυρές παύσεις στο τέλος του καθενός τους, που χαρακτηρίζουν την άκρα αυτοσυγκράτησή του, ο ήρωας επιδιώκει με ορθά δομημένο λόγο και επιχειρηματολογία να πείσει το κοινό για τη θέση που υποστηρίζει, οριοθετώντας το θέμα και αναδεικνύοντας τις σημαντικότερες πτυχές του. Αναλυτικότερα, ο Οδυσσέας αντικρούει τις θέσεις και κυρίως το επιχείρημα του αντιπάλου του ότι είναι άνθρωπος των λόγων και όχι των πράξεων με λογικά, ηθικά και συναισθηματικά επιχειρήματα, τα οποία κλιμακώνει και αφήνει για το τέλος τα ισχυρότερα και τα πιο πειστικά. Ο λόγος του είναι απόλυτα στοχευμένος και μεθοδικός και με τη χρήση κατάλληλων λέξεων και εκφράσεων επιτυγχάνει το δέλεαρ της δόξας και της τιμής για το πρόσωπό του και παράλληλα κεντρίζει το ενδιαφέρον, αφυπνίζει και κερδίζει τη συμπάθεια του ακροατηρίου του. Επιπροσθέτως, ο οβιδιακός Οδυσσέας με ισχυρά επιχειρήματα επιδιώκει να καθοδηγήσει τη σκέψη, να συγκινήσει και να προκαταβάλει θετικά το ακροατήριό του με σκοπό να πάρει τα όπλα του Αχιλλέα. Γνωρίζει τους κανόνες της ρητορικής τέχνης, γι' αυτό τα επιχειρήματά του έχουν στόχο ψυχολογικό και ηθικό, δηλαδή να νιώσει τύψεις ο Αίαντας, ο οποίος είναι ευαίσθητος σε θέματα τιμής, παρορμητικός, φιλόδοξος και βαθιά πληγωμένος. Έτσι, λοιπόν, αφήνει στο τέλος τη δόξα και την τιμή, μιας και γνωρίζει τον ηρωικό κώδικα αξιών, πρότυπο του οποίου είναι ο Αχιλλέας.

Ο Οβίδιος με το αφηγηματικό του ταλέντο, την ασυναγώνιστη επινοητική του δύναμη και την καταπληκτική δεξιοτεχνία του κατάφερε να συνδυάσει αρμονικά την ποιητική του τέχνη με τη ρητορική, καθώς στο πρωτοποριακό του έργο παράσχει βήμα στους ομηρικούς ήρωες να εκφωνήσουν το λόγο τους, να εκθέσουν τα επιχειρήματά τους και να πείσουν το κοινό τους για την ορθότητα των απόψεών τους. Η πρόωπη άσκηση του Λατίνου ποιητή στη ρητορική ήταν υπολογισμένη να καλλιεργήσει την κλίση του γι' αυτό το είδος σύνθεσης. Η ρητορική εκπαίδευση,

λοιπόν, του Οβιδίου εντυπώνει ζωντανά τη σφραγίδα της στο πιο μεγαλόπνοο και σημαντικό του έργο, τις *Μεταμορφώσεις*.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Abrams M. H., *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων: Θεωρία, Ιστορία, Κριτική Λογοτεχνίας*, Μτφρ. Γιάννα Δεληβοριά, Σοφία Χατζιωαννίδου, 7^η έκδ., Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007.

Albrecht M. V., *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας: από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η Σημασία της για τα Νεότερα Χρόνια*, Μτφρ. - Επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Τόμ. 1, 6^η έκδ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

Anderson W. S. (ed.), *Ovid's Metamorphoses, Books 6-10*, University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma, 1972.

Βαϊόπουλος Β., «Μεταξύ Θρήνου και Ειρωνείας: (Ξανα)Διαβάζοντας τις *Ηρωίδες* του Οβίδιου (*Her. 12*)», στο Βουτσίνου-Κικίλια, Μ. – Μιχαλόπουλος, Α. Ν. – Παπαϊωάννου, Σ., *Rideamus igitur: το χιούμορ στη λατινική γραμματεία, Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2011)*, Αθήνα 2014, σελ. 131-141.

Bieler L., *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, Μτφρ. Αριστόξενος Δ. Σκιαδάς, Εκδόσεις Κασσάνδρα Μ. Γρηγόρη, Αθήνα 1965.

Γεωργαλά - Πριόβολου Σ., «Σενέκας ο Πρεσβύτερος, Κριτής των Ρωμαίων Ρητόρων - Ρητοροδιδασκάλων και Τιμητής των Ελλήνων Ομοτέχνων τους», *Ρητορική Τέχνη και Ρητορική Διάσταση στη Λατινική Γραμματεία, Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 107-120.

Γρόλλιος Κ., "Οβίδιος Νάσων, Πόπλιος (Publius Ovidius Naso)", *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Τόμ. 7, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1990-1999.

Carey C., *Η Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα*, Μτφρ. Ελένη Η. Βολονάκη, Επιμ. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010.

Curley D., *Tragedy in Ovid: Theater, Metatheater, and the Transformation of a Genre*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

Δημοπούλου Ρ., "Hugo Favolius Hodoeporici Byzantini Liber III (1563): Γλωσσική και Ερμηνευτική Εξέταση", Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2006.

De Vito A. F., "The Essential Seriousness of Heroides 4", *Rheinisches Museum für Philologie*, Vol. 137, No. 3/4, 1994, σελ. 312-330.

Due O. S., "Ulysses and Aeneas in Ovid", *C&M*, Vol. 48, 1997, σελ. 347-358.

Eck W., *Η Εποχή του Αυγούστου*, Μτφρ. - Επιμ. Ανδρέας Ν. Μιχαλόπουλος, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2014.

Fantham E., *Rhetoric and Ovid's Poetry*, in Knox P. E. (ed.), "A Companion to Ovid", Chichester, U.K., Wiley-Blackwell, 2009, σελ. 26-44.

Farrell J., "Reading and Writing the Heroides", *HSCP*, Vol. 98, 1998, σελ. 307-338.

Feeney D. C., *The Gods in Epic. Poets and Critics of the Classical Tradition*, Oxford University Press, Oxford, 1991.

Goodrich P., "Epistolary Justice: The Love Letter as Law", *Yale Journal of Law & the Humanities*, Vol. 9, No. 2, 1997, σελ. 245-296.

Goodyear F. R. D., *Ρητορική και Φιλολογία*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 907-915.

Gross N. P., "Allusion and rhetorical wit in Ovid, *Metamorphoses* 13", *Scholia*, Vol. 9, 2000, σελ. 54-65.

Habinek T., *Ο Οβίδιος και η Αυτοκρατορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 69-91.

Hardie P., *Οβίδιος: The Cambridge Companion*, Μτφρ. - Επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2010.

Hardie P., *Ο Οβίδιος και η Λογοτεχνία της Πρώιμης Αυτοκρατορικής Περιόδου*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 51-67.

Hardie P. R., *Ovid's poetics of illusion*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2002.

Hill D. E., *Ovid: Metamorphoses XIII-XV and Indexes to Metamorphoses I-XV*, Aris & Phillips Ltd, Warminster, 2000.

Holzberg N., *Ovids Metamorphosen*, C. H. Beck Wissen, Munich, 2007.

Hopkinson N., *Ovid: Metamorphoses Book XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Huyck J. R., *A Commentary on Ovid's *Arma Iudicium*, "Metamorphoses", 12.612-13.398*, Doctoral Dissertation, Harvard University, 1991.

Janan M. W., "The Labyrinth and the Mirror: Incest and Influence in *Metamorphoses* 9", *Arethusa*, Vol. 24, 1991, σελ. 239-256.

Jenkins T. E., "The Writing in (and of) Ovid's Byblis Episode", *HSCP*, Vol. 100, 2000, σελ. 439-451.

Καρακάση Κ., Σπυριδοπούλου Μ., & Κοτελίδης Γ., *Ιστορία και Θεωρία των Λογοτεχνικών Γενών και Ειδών: Παραδείγματα και Εφαρμογές*, Κάλλιπος - Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016.

Kennedy G. A., *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton University Press, New Jersey, Princeton, 1963.

Kenney E. J., *Οβίδιος*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 563-612.

Knox P. E., "Ovid, *Metamorphoses* 9. 466", *The Classical Quarterly*, Vol. 34, No. 2, 1984, σελ. 489-489, DOI: 10.1017/s0009838800031165.

Knox P. E., *Ovid's Metamorphoses and the Traditions of Augustan Poetry*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

Κρασανάκης Α. Γ., *Ελληνική Λογοτεχνία και Ρητορική*, Εκδόσεις Αθηνά, Αθήνα 2016.

Λάμπας Γ., "Οβίδιος Πόπλιος Νάσων", *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Τόμ. 5, Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα 1980.

Larmour D. H. J., "Tragic Contaminatio in Ovid's "Metamorphoses": Procne and Medea; Philomela and Iphigeneia (6. 424-674); Scylla and Phaedra (8. 19-151)", *Illinois Classical Studies*, Vol. 15, No. 1, 1990, σελ. 131-141.

Leigh M., "Wounding and Popular Rhetoric at Rome", *BICS*, Vol. 40, 1995, σελ. 195-212.

Mayor J. M. B., *Power play in latin love elegy and its multiple forms of continuity in Ovid's "Metamorphoses"*, De Gruyter, Berlin and Boston, 2017.

Μητούση Ε., *De Genere: Φύλο και Γένος στις "Ηρωίδες" του Οβιδίου* (διδακτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007.

Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Οβίδιος Ηρωίδες 20-21: Ακόντιος και Κυδίππη, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια*, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014.

Μιχαλόπουλος Α. Ν., «Oportetne ridere? "Ανοίκειο" χιούμορ στις Μεταμορφώσεις του Οβιδίου», στο Βουτσίνου-Κικίλια, Μ. – Μιχαλόπουλος, Α. Ν. – Παπαϊωάννου, Σ., *Rideamus igitur: το χιούμορ στη λατινική γραμματεία, Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2011)*, Αθήνα 2014, σελ. 142-149.

Μιχαλόπουλος Χ. Ν., & Μιχαλόπουλος Α. Ν., *Ρωμαϊκή Ερωτική Ελεγεία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2213>.

Nagle B. R., "Byblis and Myrrha: Two Incest Narratives in the "Metamorphoses"", *CJ*, Vol. 78, No. 4, 1983, σελ. 301-315.

Νικολόπουλος Τ., *Οβιδίου Μεταμορφώσεων*, 10^ο βιβλίο, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 2004.

Nugent S. G., *Passion and Progress in Ovid's Metamorphoses*, in Fitzgerald J. T. (ed.), "Passions and Moral Progress in Greco-Roman Thought", London, Routledge, 2008, σελ. 153-174.

Otis B., *Ovid As an Epic Poet*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970.

Παπαγγελής Θ. Δ., *Σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους: Διαδρομές στις "Μεταμορφώσεις" του Οβιδίου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2009.

Paraioannou S., *Redesigning Achilles: "Recycling" the Epic Cycle in the "Little Iliad": (Ovid, Metamorphoses 12.1-13.622)*, Walter De Gruyter, Berlin, 2007.

Pavlock B., *The Image of the Poet in Ovid's Metamorphoses*, University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 2009.

Pavlock B., "Ulysses' Wounds in the Contest of the Arms of Achilles", *CW*, Vol. 102, 2009, σελ. 178-181.

Pernot L., *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, Μτφρ. Ξανθίπη Τσελέντη, Επιμ. Βάλια Γ. Σερέτη, Εκδόσεις Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2005.

Raval S., "'A Lover's Discourse': Byblis in "Metamorphoses" 9", *Arethusa*, Vol. 34, No. 3, 2001, σελ. 285-311.

Rose H. J., *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας: Από την Πεζογραφία του Αυγούστου ως τον Αυγουστίνο*, Τόμ. 2, 3^η έκδοση, Μτφρ. Κ. Χ. Γρόλλιος, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989.

Schiesaro A., *Ο Οβίδιος και ο Επαγγελματικός Λόγος της Επιστημοσύνης, της Θρησκείας, της Ρητορικής*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 93-111.

Sharrock A., *Φύλο και σεξουαλικότητα*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 137-156.

Simmons C., *P. Ovidii Nasonis Metamorphoseon XIII: The Metamorphoses of Ovid, Book XIII*, Macmillan, London, 1948.

Stanford W. B., *The Ulysses Theme: A Study in the Adaptability of a Traditional Hero*, 2nd edition, Basil Blackwell, Oxford, 1963.

Tarrant R., *Ο Οβίδιος και η Αρχαία Λογοτεχνική Ιστορία*, στο Hardie P. (επιμ.), "Οβίδιος: The Cambridge Companion", (μτφρ. - επιμ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος και Χ. Ν. Μιχαλόπουλος), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 19-49.

Tissol G., *The Face of Nature: Wit, Narrative and Cosmic Origins in Ovid's "Metamorphoses"*, Princeton University Press, Princeton, 1997.

Τσιριγκάκης Η., *Οβιδίου Μεταμορφώσεις: Βιβλία XII και XIII (Τρωικά)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000.

Tsitsiou-Chelidoni Chr., *Ovid, "Metamorphosen", Buch VIII: Narrative Technik und literarischer Kontext*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2003.

Verducci F., *Ovid's Toyshop of the Heart: Epistulae Heroidum*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1985.

Walzer A. E., "Quintilian's "Vir Bonus" and the Stoic Wise Man", *Rhetoric Society Quarterly*, Vol. 33, No. 4, 2003, pp. 25-41.

Westerhold A. J., *Tragic Desire: Phaedra and Hers Heirs in Ovid (diss.)*, Heritage Branch, Toronto, 2011.

Wilkinson L. P., *Ο Κικέρων και η Σχέση της Ρητορικής με τη Λογοτεχνία*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 321-370.

Wilkinson L. P., *Ovid Recalled*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955.

Winterbottom M., *Κριτική της Λογοτεχνίας*, στο Kenney E. J. & Clausen W. V. (eds), "Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας", (μτφρ. Θ. Πίκουλας και Α. Σιδέρη-Τόλια, επιμ. Α. Στεφανής), Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2010, σελ. 61-85.

Zumwalt N., "*Fama Subversa*: Theme and Structure in Ovid, *Metamorphoses* 12", *CSCA*, Vol. 10, 1977, σελ. 209-222.

Διαδικτυακές πηγές

Αριστοτέλης: Η ρητορική τέχνη, Τα τρία είδη του ρητορικού λόγου, Πηγή: eranistis.net, 25 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

<http://eranistis.net/wordpress/2018/05/27/%CE%B1%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%B7%CF%82-%CE%B7-%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7/>

Αριστοτέλης, Τέχνη Ρητορική: Τα τρία είδη του ρητορικού λόγου, Πηγή: greek-language.gr, 25 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=54&m=1

Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία: Ρητορεία και ρητορική, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/page_051.html

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού: Οβίδιος, Πηγή: asiaminor.ehw.gr, 20 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

<http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11265>

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού: Ρητορική στη Μ. Ασία (Αρχαιότητα), Πηγή: asiaminor.ehw.gr, 26 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

<http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=5981>

Μορφές και Θέματα της Αρχαίας Ελληνικής Μυθολογίας: Καύνος, Βυβλίσ, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/crete/page_026.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Αυγούστεια περίοδος, Πηγή: greek-language.gr, 26 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_037.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Αυτοκρατορικοί χρόνοι, Πηγή: greek-language.gr, 26 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_039.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Διδακτικά εγχειρίδια της αρχαίας ρητορικής, Πηγή: greek-language.gr, 10 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html?prev=true

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Εισαγωγή, Ρητορεία και ρητορική, Πηγή: greek-language.gr, 22 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_001.html?prev=true#fn1

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Έντεχνα μέσα πειθούς, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_060.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Έντεχνα μέσα πειθούς, Γνώμη, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_082.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Έντεχνα μέσα πειθούς, Ένθύμημα, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_079.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Έντεχνα μέσα πειθούς, Ήθος, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_076.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_076.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_076.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Έντεχνα μέσα πειθούς, Πάθος, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_077.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_077.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_077.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Έντεχνα μέσα πειθούς, Παράδειγμα, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_081.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_081.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_081.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Η εκπαίδευση του ρήτορα, Πηγή: greek-language.gr, 20 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_047.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Κικέρων, Πηγή: greek-language.gr, 27 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_035.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_035.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_035.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Κλασικοί χρόνοι, Η γέννηση της ρητορικής, Πηγή: greek-language.gr, 25 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_010.html?prev=true)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_010.html?prev=true](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_010.html?prev=true)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Κοϊντιλιανός, Πηγή: greek-language.gr, 26 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_041.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_041.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_041.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Ρητορικά Σχήματα, Σχήματα λέξεως, Πηγή: greek-language.gr, 5 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_092.html?prev=true

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Ρητορικοί τρόποι και σχήματα, Πηγή: greek-language.gr, 24 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_088.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Ρητορικοί τρόποι, Πηγή: greek-language.gr, 24 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_089.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Ρητορικά σχήματα, Πηγή: greek-language.gr, 24 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_090.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Συστηματικό μέρος, Τα είδη των λόγων, Πηγή: greek-language.gr, 25 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_056.html?prev=true#fn207

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Σχήματα λέξεως, Πηγή: greek-language.gr, 25 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_091.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Σχήματα δανοίας, Πηγή: greek-language.gr, 25 Φεβρουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_092.html

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Τα στάδια σύνθεσης του λόγου, Πηγή: greek-language.gr, 28 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_057.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_057.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_057.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Τα στάδια σύνθεσης του λόγου, Άτεχνα μέσα πειθούς, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_059.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_059.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_059.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Τα τμήματα του λόγου, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_064.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_064.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_064.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Τα τμήματα του λόγου, Απόδειξη, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_067.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_067.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_067.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Τα τμήματα του λόγου, Διήγηση, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_066.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_066.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_066.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Τα τμήματα του λόγου, Επίλογος, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_068.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_068.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_068.html)

Ρητορεία και ρητορική στην αρχαιότητα: Τα τμήματα του λόγου, Προοίμιο, Πηγή: greek-language.gr, 30 Ιανουαρίου 2021, διαθέσιμο στο link:

[https://www.greek-](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_065.html)

[language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_065.html](https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/rhetoric/page_065.html)

Πηγές εικόνων

Εικ. 1: <https://www.timesnews.gr/692164-2/>

Εικ. 2: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/education/mythology/epic/record.html?tbl=epic&rid=439

Εικ. 3: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/mythology/lexicon/crete/page_026.html